

İLYA PAVLOVİÇ PETRUŞEVSKİY, HORASAN'DA SERBEDARLAR HAREKETİ

THE SARBEDAR MOVEMENT IN KHORASAN

[İlya Pavloviç Petruşevskiy. "Dviniye Serbedarov v Xorasane". Uçyoniy Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akademii Nauk SSSR. Tom XIV: İstoriya i ekonomika stran Blijnego i Srednogo Vostoka. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1956, s. 91-162.

Илья Павлович Петрушевский. «Движение сербедаров в Хорасане». Учёные записки Института востоковедения Академии Наук СССР. Том XIV: История и экономика стран Ближнего и Среднего Востока. Москва, 1956, с. 91-162.]

NAMİQ MUSALI RÖR

Sorumlu Yazar/Correspondence

Çeviren/Translator

Öz

Sovyet şarkiyat biliminin önemli temsilcilerinden olan Prof. Dr. İlya Pavloviç Petruşevskiy (1898-1977), Azerbaycan, Orta Asya ve İran'ın Ortaçağ tarihine ve bilhassa Doğu feodalizminin gelişim süreci ve özelliklerine dair araştırmalarıyla bilinmektedir. Kendi hayatı sırasında basılmış olan yüzden fazla ilmî çalışması mevcuttur. 1956 yılında Moskova'da SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün İlmî Eserleri serisinin XIV. cildinde yayınlanmış olan "Horasan'da Serbedarlar Hareketi" başlıklı çalışması, yazarın meşhur yapıtlarından biridir. İlgili eser, Kerim Keşâverz tarafından Rusçadan Farsçaya çevrilmiş ve 1972 yılında müstakil bir kitap olarak Tahran'da neşredilmiştir. Konunun ehemmiyetine binaen Petruşevskiy'nin zikri geçen çalışmasını Rusça'dan Türkçe'ye tercüme etmeyi gerekli bulduk. 1336-1337 tarihlerinde Horasan'daki Beyhak yöresinin Baştın köyünde başlayan Serbedarlar hareketi, çok geçmeden Sebzevar merkezli Serbedarlar Devleti'nin kuruluşuna yol açmıştır. 1337-1386 yılları arasında varlığını sürdüren bu devlet, İran'ın siyasi hayatında oynadığı rol kadar toplumsal alanda gerçekleştirdiği reform ve uygulamalarla da tarihe damgasını vurmuştur. Marksist bir tarihçi olan Petruşevskiy, Serbedarlar hareketini araştırırken başlıca olarak bu süreci tetikleyen sosyo-ekonomik faktörlere, sınıf çatışmasına, Serbedarlar arasındaki farklı sosyal grupların iktidar mücadelesine ve bunlar arasındaki program farklılıklarına dikkat çekmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran Tarihi, Horasan, Şiilik, Serbedarlar.

Abstract

One of the prominent representatives of Soviet Orientalism Prof. Dr. Ilya Pavlovich Petrushevsky (1898-1977) is known for his studies on the medieval history of Azerbaijan, Central Asia and Iran, especially the development process and characteristics of Eastern feudalism. He has more than a hundred scientific works published during his lifetime. One of the author's well-known works is the paper "The Sarbedar Movement in Khorasan", published in the XIV volume of the series "Scientific Works of the Institute of Oriental Studies of Academy of Sciences of USSR" in Moscow in 1956. The corresponding work was translated from Russian into Persian by Karim Keshavarz and published in Tehran in 1972 as a separate book. In view of the importance of the topic, we considered it necessary to translate the mentioned work of Petrushevsky from Russian into Turkish. The Sarbedar movement, which began in the village of Bashtin in the Bayhak district of the Khorasan region in 1336-1337, soon led to the creation of the Sarbedar state with its center in Sabzavar. This state, which existed between 1337 and 1386, left its mark on history due to the role it played in the political life of Iran, as well as the reforms and practices that it carried out in the social sphere. Petrushevsky, a Marxist historian, studying the Sarbedar movement, mainly tried to pay attention to the socio-economic factors that provoked this process, the class conflict and the struggle for power of various social groups among the Sarbedars, and programmatic differences between them.

Keywords: History of Iran, Khorasan, Shiism, Sarbedars.

Takdim

İlyâ Pavloviç Petruşevskiy, Gregoryen takvimine göre 22 Haziran 1898 tarihinde Kiev’de doğdu. 1920 yılında Harkiv Üniversitesi’nde öğrencilik hayatına başladıysa da daha sonra Azerbaycan Devlet Üniversitesi (şimdiki Bakü Devlet Üniversitesi)’ne geçiş yaparak bu üniversitenin Tarih ve Filoloji Fakültesi’nden 1926 yılında mezun oldu. 1926-1931 yıllarında Bakü’de öğretmenlik yaptı, aynı zamanda Azerbaycan’ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti’nde ve Azerbaycan İlmî Tetkikat Enstitüsü’nün Tarih ve Etnografya Bölümü’nde araştırma görevlisi olarak çalıştı. 1931-1936 yılları arasında Tiflis’teki Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü’nün Tarih Bölümü’nde görev yaptı ve bu faaliyetine ek olarak 1933-1936 yıllarında Tiflis Devlet Üniversitesi’nde ders verdi. 1935 yılında tarih alanında Ph.D. (*kandidat istoričeskix nauk*) unvanına sahip oldu. 1936-1941 yıllarında Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi’nin Tarih Enstitüsü’nün Leningrad Şubesi’nde bilim uzmanı olarak çalıştı. Leningrad’da yaşadığı esnada, Bilimler Akademisi’ndeki faaliyetinin yanı sıra 1937-1938 yıllarında Leningrad Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi’nde sözleşmeli doçent olarak görev yaptı. 1941’de aynı üniversitede tarih alanında post-doktora tezini savundu. İkinci Dünya Savaşı döneminde Bakü (1941-1942) ve Taşkent’teki (1942-1945) akademik kurumlarda görev yaptı. 1945’ten itibaren Leningrad’da Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi’nin Şarkiyat Enstitüsü’nde çalışmaya başladı. 1947-1950 yıllarında Şarkiyat Enstitüsü’nün müdürlüğünü yaptı. Aynı zamanda Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi’nin Tarih Enstitüsü’nde de çalışan Petruşevskiy, Leningrad Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi’nde dersler verdi ve 1947 yılında bu üniversiteden profesör unvanı aldı. 1950-1954 ve 1961-1977 yıllarında adı geçen üniversitenin Yakın Doğu Ülkeleri Tarihi Bölümü’nün başkanlığını yürüttü, 1956-1959 yıllarında ise Şarkiyat Enstitüsü’nün Leningrad Şubesi’nde İran Araştırmaları Bölümü’ne başkanlık yaptı. 1967 yılında Azerbaycan’ın Emektar Bilim İnsanı adına lâyük görüldü. Üstadım Oktay Efendiyev’in hocalarından olan İ. P. Petruşevskiy, 19 Mart 1977 tarihinde Leningrad’da vefat etti (Sumbatzade vd., 1977, 140-141; Quliyev, 1983, 518-519; Jukov, 1968, 121; Korzinin, 4 Şubat 2023).

Azerbaycan’ın, İran’ın ve Orta Asya’nın tarihine dair çok sayıda bilimsel çalışmanın müellifi olan Petruşevskiy, özellikle de İlhanlı, Şirvanşahlar, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletlerinin tarihinin araştırılmasına büyük katkı sunmuştur. Sovyet tarihçiliğinde ana çizgiyi teşkil eden sosyo-ekonomik meselelerin ve bu bağlamda Doğu feodalizminin araştırılması, Petruşevskiy’nin çalışmalarında başlıca bilimsel hedefler sırasında yer almışlardır. *XIX. Asrın İlk Üçte Birinde Car-Balaken Özgür Toplulukları (İç Yapı ve Rusya’nın Sömürgeci Saldırganlığına Karşı Mücadele)*, Tiflis, 1934; *XIX. Yüzyılın 20’li Yıllarından 60’lı Yıllarına Kadar Çarlık Yönetiminin Azerbaycan’daki Sömürgecilik Politikası*, Moskova ve Leningrad, 1936-1937 (iki ciltte); *Hamdullah Kazvinî’ye Göre Doğu Transkafkasya’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Moskova, 1937; *Büyük Vatansever Şirvanşah İbrahim*, Bakü, 1942; *XIII-XIV. Asırlarda Azerbaycan Halkının Kahramanlık Mücadelesi Üzerine*, Bakü, 1943; *XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyılın Başlarına Kadar Azerbaycan’da ve Ermenistan’da Feodal Münasebetler Tarihi*, Leningrad, 1949; *XVI-XVII. Asırlarda Azerbaycan*, Bakü, 1949; *XV. Asırda Azerbaycan Devletleri*, Bakü, 1951; *XIII-XIV. Yüzyıllarda İran’da Tarım İşleri ve Ziraî Münasebetler*, Moskova ve Leningrad, 1960; *VII-XV. Yüzyıllarda İran’da İslâm*, Leningrad, 1966 vs. gibi çalışmalar, Petruşevskiy’nin en önemli eserlerini

oluşturmaktadırlar. Kendisi ayrıca Leningrad Devlet Üniversitesi'nde yayımlanan *En Eski Zamanlardan XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadar İran Tarihi* (1958) ve Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'nce neşredilen *Asya ve Avrupa'da Tatarlar-Moğollar* (1977) adlı kolektif kitapların, ayrıca Cambridge Üniversitesi tarafından basılmış olan *İran Tarihi*'nin V. cildinin (1968) de müelliflerindedir. Bazı eserleri diğer dillere (Azerbaycan Türkçesine, Farsçaya, İngilizceye vs.) çevrilerek yayımlanmıştır (Musalı, 2013, 83-86).

Marksist tarih ekolünün temsilcilerinden olan Prof. Dr. İ. P. Petruşevskiy, Ortaçağ Müslüman coğrafyasında vuku bulmuş olan halk hareketlerine özel bir ilgi göstermiştir. Kendisinin bu alanda yazdığı en kapsamlı çalışmalardan biri de “Horasan’da Serbedarlar Hareketi” başlığını taşımaktadır. Adı geçen hacimli makale, 1956 yılında SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü’nün İlmî Eserler’inin “Yakın ve Orta Doğu Ülkelerinin Tarihi ve Ekonomisi” konusuna adanmış olan XIV. cildi içinde basılmıştır: *İlya Pavloviç Petruşevskiy. “Dvijenije Serbedarov Xorasane”, Uçyonıye Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akademii Nauk SSSR, Tom XIV: İstoriya i ekonomika stran Blijnego i Srednogo Vostoka, Red. B. N. Zaxoder, M. N. İvanova i İ. S. Braginskiy, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1956, s. 91-162.* Serbedarlar hareketinde öncelikli olarak sömürücülerle sömürülenler arasında bir sınıf çatışması örneğini gören Petruşevskiy, söz konusu hadiseyi İranlı küçük feodallerin, köylülerin, zanaatkarların, esnafın ve şehir yoksullarının İlhanlı bakiyesi olan göçebe soylulara ve onlarla işbirliği halindeki İranlı büyük feodallere ve üst düzey bürokrasiye karşı dinî sloganlar eşliğinde yürütülen bir ayaklanma olarak ele almaktadır. Serbedarlar hareketinin arka planı ve bu süreci tetikleyen etkenler arasında sosyo-ekonomik unsurlara son derece önem veren araştırmacı, Serbedarlar Devleti’nin kuruluşu, gelişimi ve yıkılışı aşamalarında sosyal gruplar arasındaki iktidar mücadelesinin aydınlatılmasına özen göstermektedir.

Ortaçağ’da dinî ideoloji gerek Doğu’da ve gerekse de Batı’da devlet yönetimine ve toplumsal hayatın her alanına nüfuz etmiş bulunduğu için dolayı bahsi geçen dönemde bu tarz ideolojiler, siyasi mücadelenin ve fikrî tartışmaların önemli bir unsuru haline gelmişti. Mevcut feodal düzeni korumaya çalışan siyasi iktidarlar resmî din anlayışına atıfta buldukları gibi, onlara muhalefet eden ve farklı bir sosyo-ekonomik sistem yerleştirmeyi hedefleyen zümreler de yine dinî inancın sıra dışı yorumlarına dayanan karşıt görüşleri benimsemekte ve geliştirmekteydiler. Bu tarz aşırı ideolojiler çoğu zaman halk hareketleri için de düşünce zemini oluşturmaktaydı. Ortaçağ’da İslâm âleminde baş gösteren Hurremîler, Karmatîler, Bâtınîler, Babaîler, Serbedarlar, Muşşalar, Hurûfîler, Kızılbaşlar vs. gibi akımların siyasi iktidarlar aleyhine mücadeleleri, yine aynı devirde Hıristiyan dünyada Pavlikanlar, Albililer, Dolcinocular, Hussitler, Thomas Müntzer takipçileri vd. gibi grupların hareketleri, mevcut düzeni yıkmaya girişimlerini ve daha adil olacak yeni bir düzen kurma hayallerini ihtiva etmekte olup, resmî din adamlarınca sapkınlık olarak görülen muhalif dinî ideolojilerin etkisiyle meydana gelmişlerdir.

Geç Ortaçağ İranı’ndaki halk hareketleri içinde kendine özgü bir yeri olan Serbedarların faaliyetleri, son zamanlarda Türkiye tarihçiliğinin dikkatini çekmeye başlamış ve münhasır olarak bu konu üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır (Merçil, 2009, 549-550; Ahmetoğlu, 2014, 129-154; Coşkun, 2016; Şahin, 2017, 663-678; Coşkun, 2019, 65-76; Coşkun, 2020, 327-335). Türkiye’de konu üzerine çalışan araştırmacılar,

Petruşevskiy'nin Serbedarlara dair eserinin Kerim Keşâverz tarafından yapılmış ve 1972 yılında Tahran'da basılmış olan Farsça tercümesinden yararlanmaktadırlar. Konuya ilginin gittikçe arttığını göz önünde bulundurarak, hocamızın hocası olan Petruşevskiy'nin çalışmasının Rusçadan Türkçeye çevrilmesinin faydalı olacağını düşündük.

Çeviri sırasında üslup itibarıyla orijinale sadık kalmaya çalıştık. Makalenin Rusça baskısının dipnotlarında ana kaynaklardan yapılan alıntuların Farsça metinlerine yer verilmiş ve bunlar bazen metin içinde bazen de yine dipnotlarda Rusçaya çevrilmişlerdir. Biz, söz konusu alıntuların tercümesi sırasında Farsça kaynaklardan aktarılan pasajları da dikkate aldık. Ayrıca bazı tarihî şahıs isimlerinin Petruşevskiy tarafından tercih edilmiş versiyonlarını muhafaza ettik. Örneğin Derya Coşkun'un "Cevri" nisbesiyle andığı şeyhi, Petruşevskiy "Cûrî" diye zikretmekte, Türkiye tarihçiliğinde Toga/Togay Timur diye bilinen hükümdarın ismi ise Sovyet bilim adamının eserinde Tugay Timur şeklinde ifade edilmektedir. Bunların dışında Petruşevskiy, kullandığı eserlerin künyesini bazı durumlarda tam olarak aktarmamış, özellikle de yazarların soyadlarını tam belirtirken isimlerinin sadece baş harflerine yer vermiş, yayınevi bilgilerini göstermemiş, bazı eserlerin yayın yıllarını belirtmemiş ve makalenin sonuna kaynakça eklememiştir. Biz, makalede yer alan kaynakların künyelerinde bir standart oluşturmak amacıyla bu eksikleri giderdik ve ayrıca yine atıflardan yola çıkarak makale için kaynakça oluşturduk. Çalışmanın orijinali bir bütün olup bölümlere ayrılmazken, okuyucuların metni daha rahat inceleyebilmesi adına makaleye alt başlıklar ilave etmeyi uygun gördük. Bu ilavelerimizin yanı sıra gerek metin içine gerekse de dipnotlara yaptığımız eklemeleri, asıl metinden ayrışsın diye köşeli parantez içinde sunduk.

Tercüme

[Giriş]

İran tarihinde XIV. yüzyılın 30'lu-80'li yıllarını kapsayan dönem, feodal sömürüsünün artışı ve Moğol-Türk göçebelerinin soyluları tarafından halk kitlelerine karşı baskının tırmanışı neticesinde sınıf çatışmasının şiddetlenmesi ile dikkat çekmiştir. İlhan Ebu Said'in ölümünün ardından yaşanan iç savaşlar ve feodal grupların iktidar uğruna mücadelesi esnasında askerî unsurların ve ayrı ayrı feodallerin yağmacılık faaliyetleri ve zulümlerinden köylüler ve şehirliler çok zarar görmüşlerdir. XIV. yüzyılın 30'lu yıllarının ortalarından başlayarak yine aynı asrın 50'li yıllarının ortalarına kadar İran ve komşu ülkelerin toprakları üzerinde gerçekleşen aralıksız askerî operasyonlar halk kitlelerinin hayat şartlarını kötü yönde etkilemesine rağmen aynı zamanda onların başkaldırısını da körüklemiştir. Tarihî örneklerden belli olduğu üzere köylülerin çok ağır durumu bile her zaman onları ayaklanmaya itmemiştir. *Almanya'da Köylü Savaşı* başlıklı eserinde Friedrich Engels bu hususu şöyle tespit etmektedir: "Korkunç bir sömürü karşısında öfkelenmiş olsalar bile köylüleri ayaklanmaya sevk etmek çetin bir işti. Onların dağınıklığı, genel bir uzlaşmaya varmalarını son derece zorlaştırıyordu. Uzun bir süreden beri kuşaktan kuşağa geçerek var olan itaat alışkanlığı devreye giriyordu. Pek çok yerlerde köylüler silah kullanma alışkanlığını kaybetmişlerdi. Sömürünün şiddeti, efendinin kişiliğine bağlı olarak kâh artıyor kâh da azalıyordu. Bütün bu faktörler, köylüleri itaat altında tutmaya yardım ediyordu" (Engels, 1952, 31). Almanya'nın Ortaçağ köylüleriyle ilgili söylenmiş olan bu sözler, tam anlamıyla Doğu'nun Ortaçağ'daki köylü kitlelerine de atfedilebilir.

İşgalciler tarafından kurulmuş olan derme çatma devletlerin ve işgaller sırasında değişik halkları kendi çatısı altına toplamış olan konglomera imparatorlukların tamamında olduğu gibi Hülâgû soyundan gelen İlhanlıların Moğol Devleti (1256-1353)'nin siyasi çöküşü, tarihî açıdan kaçınılmaz bir son idi. Değişik vilayetlerin arasındaki ekonomik, etnik ve kültürel ayrışma, emtia üretiminin rolünün azalması, doğal ekonomi eğiliminin üstünlük kazanması, feodal derebeyliğinin artışı ve bununla bağlantılı olarak İlhanlıların merkezî hâkimiyetinin zayıflaması gibi bütün bu hususlar hep birlikte İlhanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlamışlardı. Bir diğer husus da büyük önem taşımaktaydı. Şöyle ki ilk İlhanlılar döneminde Moğol-Türk askerî göçebe soyluları yeni toprakların ve harp ganimetlerinin ele geçirilmesi uğruna başarılı savaşlar yapılmasını sağlayacak tek güç olan kuvvetli bir han hâkimiyetine muhtaç olsalar da XIV. yüzyılın başlarından itibaren yeni toprakların işgalinin son bulması ve savaş ganimetlerinin miktarının azalması ile beraber Moğol-Türk askerî göçebe soyluları güçlü han hâkimiyetini artık gereksiz bulmaya başlamışlardı.

Kendisinden sonra hiçbir erkek evlat bırakmamış olan İlhan Ebu Said'in 30 Kasım 1335 tarihinde vuku bulmuş olan ölümünün ardından hâkimiyeti devletin tamamında kabul gören herhangi bir İlhanlı hükümdarı mevcut olmamıştır. İktidar uğruna mücadele veren güçlü yerel feodal gruplar, Cengiz Han soyundan gelen kukla ilhanları tahta oturtmaktaydılar. Bu ilhanların çoğu zaman sırf sembolik özellik taşıyan hâkimiyeti, sadece bahsi geçen feodal grupların ele geçirmiş oldukları topraklarda kabul görmekteydi. Başlıca olarak beş feodal grup vardı.

Moğol-Türk göçebe soylularının söz konusu gruplarından biri, Moğolların Oyrat boyunun Cânî Kurbânî ailesinden Emîr Argunşah¹ başta olmak üzere Horasan ve Gürgân'a hâkim oldu. Onlar Cengiz Han'ın kardeşi olan Otçigin'in soyundan gelen Tugay Timur Han'ı ilhan olarak kabullendiler.

1340 yılı civarında İlhanlıların eski imparatorluğunun toprakları üzerinde aşağıdaki devletler mevcuttu: 1) Acem Irakı, Azerbaycan ve Ermenistan'da² Çobanîler; 2) Arap Irakı'ndaki Celayirîler (bunlar daha sonra Çobanîlerin topraklarını da ele geçirdiler); 3) Batı Horasan ve Gürgân'da fiilî olarak Cânî Kurbanî ailesinden olan emirler tarafından yönetilen İlhan Tugay Timur'un devleti; 4) Doğu Horasan ve Afganistan'da Kurtların (Kurtîlerin ve bir diğer deyişle Kertlerin) Herat Devleti; 5) Hâmûn Gölü havzasında Sistan melikinin devleti; 6) Kirman ve Yezd'de Muzafferîler Devleti; 7) Fars ve İsfahan'da İncular Devleti (sonraları, 1353-1357 yıllarında bunların toprakları Muzafferîler tarafından işgal edildi); 8) Lur Atabeylerinin hâkimiyet alanı; 9) Gilan ve Mazenderan'da fiilî olarak bağımsızlıklarını kazanmış olan en azından on emîrlik; 10) Hürmüz hâkimlerinin deniz devleti. İsimleri anılmış olan bu bağımsız devletlerin her biri daha küçük feodallerin hâkimiyet alanlarını askerî ve idari olarak kendi bünyesinde birleştirmişti. 1336-1340 yıllarında gerçekleşmiş olan iç savaşın ilk turunun ardından İran'ın siyasi bölünmüşlüğü'nün manzarası işte bu şekildeydi.

Bu büyük yerel devlet yapılanmalarının yanı sıra daha çok sayıda küçük ve orta feodaller kendi toprakları üzerinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Onların

1 Bu şahıs, XIII. yüzyılın 40'lı-50'li yıllarında büyük hanın İran'da ve Güney Kafkasya ülkelerinde naibi olan Emîr Argun'un soyundan gelmekteydi ve Gazan Han'ın iktidarı döneminin başlarında kısa süreliğine üst düzey bir devlet adamı olan Emîr Nevruz'un torunuydu.

2 [İ. P. Petruşevkiy, kendi eserinde bazen Ermenistan, Afganistan gibi modern ülkelerin adlarını anmışsa da o dönemde bu isimlerle bilinen herhangi bir ülke mevcut değildi].

her biri güçleri yettiği kadarıyla kale, şehir ve vilayet gibi yerleri ele geçirmişlerdi. Mahmud Şebânkârî'nin eserine zeyil yazmış olan müellif, nispeten küçük olan bu “mütegalliblerin” yani zorba veya işgalcilerin kuru bir listesini aktarmaktadır (Feryûmedî, C-372, 248a-249a).

İlhanlı Moğol Devleti'nin siyasi çöküşünün (onun son parçası olan İlhan Tuğay Timur'un Gürgân'daki devleti 1353 yılına kadar dayandı), İran ve komşu memleketlerde Moğol mezaliminin tamamen sona ermesi anlamına gelmediğini özellikle belirtmek durumundayız. Moğol-Türk askerî göçebe soyluları bir dizi vilayetlerde hâlâ kendi siyasi üstünlüklerini muhafaza etmekteydiler. Cengiz Han Yasası ile Moğol devlet gelenekleri ve feodal sömürsünün canavarca yöntemleri sadece Moğol kökenli sülalelerin (Çobanîler, Celayirliler, Tuğay Timur) kendi varlığını sürdürdüğü devletlerde değil, yerleşik Fars veya Tacik feodal âyanının (Muzafferîler ve Kertler) iktidarda bulunduğu devletlerde de az veya çok derecede yürürlükte kalmaktaydı. İşte bahse konu yıllarda halk ayaklanması sonucunda Batı Horasan'da Serbedarlar Devleti kuruldu.

[1. XIV. Yüzyılda Yakın ve Orta Doğu'da Gelişen Özgürlükçü Hareketlerin Ortak Özellikleri]

Serbedarların Horasan'daki isyanı, XIV. yüzyılda Orta Doğu'da çapı itibarıyla en devasa ve tarihî açıdan en önemli özgürlük hareketiydi. O, sosyal içerik ve siyasi maksatlar bağlamında diğer analogi isyanlara kuşkusuz bir etki yapmıştır. 1350'de Mazenderan'da, 1370'te Gilan'da, 1373'te Kirman'da, 1365'te Semerkant'ta ve Zereşan havzasında baş göstermiş olan isyanlar bu kabildendir. Bütün bu ayaklanmalar ile gerek kendilerinden daha önce vuku bulmuş olan Alafreng hareketi ve gerekse de XV. yüzyılda Yakın ve Orta Doğu'da gerçekleşmiş olan halk hareketleri (örneğin 1415-1418'de Osmanlı Türkiyesi'nde Bedreddin Simâvî ve Börklüce Mustafa isyanı, XV. asrın ilk yarısında İran'da, Azerbaycan'da ve Küçük Asya'da Hurûfiler hareketi, 1440 ve sonrasında Huzistan'daki halk ayaklanması vs.) arasında benzeri özellikler görülmektedir.

Bütün bu hareketler, araştırmacılar tarafından ya az incelenmiş ya da hiç araştırılmamışlardır. Bilhassa Sovyet şarkiyat literatüründe bu hareketlerin tarihinin bilimsel açıdan çalışılması daha şimdilerde başlamış bulunmaktadır (bkz. Zaxoder, 1945, 119-141).³

İlk İlhanlılar döneminde köylülerden oluşan dağınık ayaklanmacı çetelerin faaliyetlerinden farklı olarak daha sonraları, XIV. yüzyılda gerçekleşmiş olan özgürlükçü hareketler kıyaslanmayacak kadar geniş çaplı olma özelliği taşımaktaydılar. Buna ilaveten XIV. yüzyıldaki bu hareketlere köylülerin yanı sıra şehir yoksulları ve zanaatkârlar da katılmaktaydılar. Şehir nüfusunun kaynaklarda “serseriler ve ayaktakımı” (*rünûd ü evbâş*) veya benzeri diğer ifadelerle tabir edilen bu aşağı zümresi bazı durumlarda XIV. yüzyıl hareketlerinde başlıca rol oynamaktaydı. Firari köleler de bu hareketlere iştirak etmelerine rağmen sınıf olarak müstakil bir

3 Sovyet tarihçiliğinde XIII. yüzyıldaki halk hareketleri hakkında sadece bir tek basılı çalışma mevcuttur (Yakubovskiy, 1936, 101-135). Serbedarların Semerkant isyanı üzerine Vasiliy Vladimiroviç Barthold'un eski çalışmasından (Barthold, 1906, 1-19) başka Lyudmila Vladimirovna Stroyeva'nın da makalesi vardır (Stroyeva, 1949, 270-181). Serbedarlar isyanına dair iki doktora adaylığı tezi hazırlanmıştır (Belenitskiy, 1938, yayınlanmamıştır; Nabiye, 1942, yayınlanmıştır). Yabancı yazarların çalışmalarından ise sadece V. F. Büchner'in Horasan Serbedarları üzerine *İslâm Ansiklopedisi* için yazdığı maddeyi zikredebiliriz (Büchner, 1908, 248-250).

şekilde davranmamakta ve herhangi bir belirgin rol almamaktaydılar. XIV. yüzyıldaki özgürlükçü hareketlerin ilk aşamasında halk kitleleri genelde Fars ve Tacik kökenli yerel küçük feodaller ve toprak sahipleri ile birlikte faaliyet göstermekteydiler. Zikri geçen grupların ayaklanmacılara katılmaları, Moğol-Türk askerî göçebe soylularının zorbalık, yağma ve baskılarından bir hayli zarar görmüş olmaları ve özellikle de küçük ve orta düzeydeki yerel ve yerleşik toprak sahiplerine mahsus mülklere el koyulması ile ilgiliydi. İşte bu yüzden onlar da sömürüye uğrayan sınıflar – köylüler ve zanaatkârlar – ile birlikte mücadeleye kalkışmaktaydılar. Birbirlerinden çok farklı olan bu heterojen unsurları birleştiren umumi maksat, Moğol mezaliminin (yukarıda da belirttiğimiz üzere bu mezalim, İlhanlı Devleti'nin yıkılışına karşın henüz son bulmamıştı) ortadan kaldırılması, yabancı işgalcilerin yani Moğol-Türk askerî göçebe soylularının, Cengiz Han Yasası'nın ve Moğol devlet geleneklerinin hükümsüz kılınmaları ve bertaraf edilmeleri idi. Elbette ki bununla beraber ayaklanmacıların nefreti sadece Moğol-Türk askerî göçebe soylulara karşı değil, aynı zamanda eskiden beri işgalcilere hizmet eden, onların ve Moğol yönetiminin sayesinde epeyce güç kazanmış olan yerleşik İranlı ileri gelenlere – meliklere, finans memurlarına, üst düzeydeki Sünni Müslüman din adamlarına vd. – karşı yönelmekteydi.

Köylülerle küçük toprak sahiplerinin üst düzey göçebe ve yerleşik feodal soylular aleyhinde ortak faaliyetlerini kolaylaştıran hususlardan biri de ayaklanmacı köylülerin genelde kendi programlarına sahip olmamalarıydı. Onlar sadece kendi durumlarının çekilmezliği düşüncesini ve sömürgecilere karşı nefret duygusunu rehber edinmişlerdi. Çoğu zaman köylüler feodal sınıfı içinden, en sık olarak da yerel küçük feodaller arasından çıkmış bulunan, askerî işlerden anlayan, enerjik ve belagatli kişilerin önderliği altına giriyorlardı. Bu feodaller, köylüler ile aralarındaki ittifakı Moğol-Türk işgalcileri ve onların yerel işbirlikçilerini bertaraf etme ve köylülerin eliyle kendileri için hâkimiyet ele geçirme yolunda bir araç olarak görüyorlardı.

İşte bundan dolayıdır ki özgürlükçü hareketin başarıyla ulaştığı yerlerde, örneğin Batı Horasan ve Mazenderan'da bu hareketlerin ikinci aşamasında ayaklanmacıların arasında bir tarafta sadece Moğol-Türk göçebe soyluların ve onların işbirlikçilerinin bertaraf edilmesine çalışan küçük feodaller, diğer tarafta ise her türlü feodal baskısından kurtulmak için çaba gösteren köylüler, şehir yoksulları ve zanaatkârlar arasında mücadele başlamıştı. Özgürlükçü hareketlerin ikinci aşamasında görülen bu iç mücadele, silahlı çarpışmalara varıncaya değin muhtelif şekillerde yürütülmekte, sömürülen kitlelerin aktifliğini artırmakta ve bazı durumlarda özgürlükçü hareketlerin gerçek halk hareketine dönüşmesini sağlamaktaydı. Ayrıca çoğu zaman hareketlerdeki öncü rol, daha müteşekkil ve organize bir unsur olan zanaatkârlara geçmekteydi.

Özgürlükçü hareketlerin başarıya ulaştıkları yerlerde kendine özgü devletler kuruluyordu. Biz, şartlı olarak bunları, benzeri devletlerin en önemlisi olan yapılanmanın ismiyle Serbedar tipli devletler diye tabir edeceğiz. Batı Horasan'daki Serbedarlar Devleti (1337-1381), Mazenderan (1350-1392) ve Gilan'daki (1370'ten itibaren) Seyyidlerin devletleri, Semerkant'ta (1365-1366) ve Kirman'da (1373) kısa süreliğine var olmuş Serbedar devletleri bu tarz yapılanmalardan idiler. Daha sonraları Huzistan'da Muhammed Muşâş'a'nın takipçileri tarafından kurulmuş olan devlet (XV. yüzyılın 40'lı yılları – XVI. yüzyılın başları) de muhtemelen bu tipe aittir.

Serbedar tipli devletlerde hâkimiyet ya küçük feodallerin elinde bulunuyor ya da bunlarla zanaatkârlar, şehir yoksulları ve köylüler arasında mücadele konusuna

dönüşerek zaman zaman el değiştirmiş oluyordu. Fakat hâkimiyet küçük feodallerinin elinde bulunduğu zamanlarda bile onlar yalnız halk kitlelerine dayanarak iktidarda tutunabiliyorlardı ve halkın yararına vergilerin büyük ölçüde indirilmesi, devlet teşkilatının basitleştirilmesi, yöneticilerle yönetilenler arasında kıyafet ve yaşam tarzı açısından görünürde eşitliğin sağlanması gibi ciddi tavizler vermek durumunda kalıyorlardı. Serbedar tipli devletlerde askerî güç, emîrlerin feodal birliklerinden ve meliklerin savaşçı hizmetkârlarından (nökerlerden) değil, küçük toprak sahipleri ve özgür köylülerden ibaret birliklerden oluşmaktaydı. Devletin yapısı monarşik olarak kalıyordu. Köylüler, monarşi dışında bir yönetim şeklini düşünemiyorlardı ve monarşinin sınıfsal mahiyetini anlamayan köylüler kötü efendilere karşı mücadele vermelerine rağmen “iyi hükümdarı” kabullenmeye hazırlardı. Menfur Cengiz Han Yasası’na karşı koyulan şeriat idealize ediliyordu. Lakin Serbedar tipli devletlerde monarşi kendisinin eski revnak ve ihtişamından mahrum idi ve mütevazı bir kılığa girmek, “umumi Müslüman kardeşliği” görünümüne bürünmek zorundaydı.

[2. Serbedarlar Hareketinin İdeolojik Temelleri]

XIV. yüzyılda İran ve komşu ülkelerdeki halk hareketleri, İslâmiyet’in Şii mezhebi ile Arapçada “tasavvuf” diye bilinen Müslüman mistisizminin birleşiminden oluşan din perdesi altında gelişmişlerdi.

Bu olgu, Friedrich Engels’in bahsettiği Ortaçağ Batı Avrupası’ndaki halk hareketlerinin dinî boyalarla kaplanması ile tamı tamına benzerlik göstermektedir: “Feodalizme karşı devrimci muhalefet bütün Ortaçağ boyunca görülmektedir. O, zamanın şartlarına bağlı olarak bazen mistisizm, bazen açık bir bidat ve bazen de silahlı ayaklanma şeklinde kendini belli etmiştir” (Engels, 1952, 34; ayrıca bkz. Engels, 1931, 656).⁴

Tıpkı Ortaçağ’da Batı Avrupa’da feodalizme ve onun ideolojik ayarı olan Katolikliğe karşı yönelmiş sosyal hareketler Hıristiyanlığın erken dönemine geri dönme sloganları eşliğinde öne çıkan dinî sapkınlık şeklini aldıkları gibi, İran’da da benzeri hareketler Cengiz Han Yasası’nın yanı sıra hâkim ideoloji olan Sünniliğe karşı mücadele ve halk kitlelerine idealleştirilmiş bir biçimde anlatılan erken dönem İslâmiyet’ine geri dönüş sloganları eşliğinde yürütülüyordu. Fakat din, sosyal hareketlerde sırf başlıca amaca hizmet rolünü oynuyordu. Her hâlükârda İran ve civar ülkelerdeki halk hareketlerinin dinî ideolojik örtüsü, bunların sınıf mücadelesinin bir şekli olma niteliğini değiştirmiyordu.

Ortaçağ’da İran’da İslâmiyet’in Şii öğretisinin esas itibarıyla köylülerin arasında yaygınlaştığı ve sıklıkla halk hareketlerinin ideolojisi rolünü oynadığı daha Vasiliy Vladimiroviç Barthold tarafından öne sürülmüştür (Barthold, 1923, 54-62; Barthold, 1926, 33). Fakat bu görüş tashihe muhtaçtır. Şiilik İran’da meydana gelmemiştir. Ayrıca o, köylü muhitinde oluşmamış ve ilk zamanlarda köylülerin menfaatlerini ifade etmemiştir. Ancak Ortaçağ İranı’ndaki köylü hareketleri çoğu zaman Şiiilerin yeşil sancağı altında yürütülmüştür. Zira Şii ideolojisinin bazı yönleri köylülerin muhalif duygularına hitap etmekteydi. Her şeyden önce, XIII-XIV. yüzyıllarda İran’da mevcut olan feodal devletlerin neredeyse tamamında hâkim inanç Sünnilik idi.⁵ Şiilik ise

4 Bunlara ilaveten Friedrich Engels’in “Ludwig Feuerbach” adlı eserinin elyazmasına Karl Marks tarafından yapılan derkenarlara bakılabilir (Marks – Engels, 1933, 592).

5 İlhanlı Olcaytu Han Şiiliği kabullenmişse de bunu kişisel bir eylem olarak gerçekleştirmiş, fakat Şiiliği bir devlet inancı yapmayı başaramamıştı.

İslâmiyet'in baskı altında tutulan bir akımıydı. Şiilerin ideolojisinde büyük bir yer kapsayan şehadet ve şehitler (Ali, Hüseyin vd. şehit imamlar) kültü sömürüye maruz kalan köylülerin kalbine yatkındı. Fakat Mehdi'nin zuhuruna ilişkin mesiyane idea, halk kitleleri açısından daha çok ilgi çekiciydi.

Şii akımları içinde İran'da en geniş bir şekilde yaygınlık kazanmış olan İmamiyye akımının Şiilerine göre Mehdi derken, Miladi tarihle 875 yılından sonra kaybolarak kendisinden bir daha haber alınamayan 12. Şii imamı, Mehdi lakaplı Muhammed Muntazar kastedilmektedir. İmamiyye Şiileri, İmam Mehdi'nin hayatta olduğuna ve saklandığına, ancak er geç zuhur ederek inancı ihya edeceğine, İslâmiyet'in ilk halini geri getireceğine, Sünniler ve ayrıca Moğol işgalciler (Cengiz Han Yasası vs.) tarafından koyulmuş olan adaletsiz kuralları kılıcıyla ortadan kaldıracığına inanmaktaydılar.⁶ İşte bu yüzden Mehdi'nin zuhurunun beklenmesi, gerek XIII. yüzyılda ve gerekse de daha fazla bir şekilde XIV-XV. asırlarda İran'daki halk hareketlerinin ideolojisinde önemli bir yer kapsamaktaydı. Bu hususun ne kadar kuvvetli olduğunu Yakut el-Hamevî'nin bir anlatısı göstermektedir. Bu anlatıya göre XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde İran'da Şiiliğin en önemli merkezlerinden olan Kaşan kentinde şehir ileri gelenleri, İmam Mehdi'nin ansızın zuhuru durumundan ötürü besledikleri eyerli atı kontrol etmek için her gün şafak vaktinde şehir kapıları dışına çıkarlardı. Serbedarların hâkimiyeti döneminde benzeri uygulamaya bir diğer Şii merkezi olan Sebzevar'da da rastlıyoruz. Orada her gece ve gündüz Sahibü'z-Zaman (İmam Mehdi)'in zuhurunu bekleyerek onun için eyerli bir at bulunduruyorlardı (Mîrhând, 1883, 1088; Fasîhî, nr. B-709, vr. 374b). Daha sonraları yaşamış ve 1470 yılı civarında vefat etmiş bulunan köylü şair Hüsâmeddin Muhammed b. Hüsâm Kûhistânî, çiftçi olmasına rağmen şiirler yazmış, Ali'nin, Şii imamların ve Sahibü'z-Zaman'ın övgüsünü içeren *Hâvernâme* adlı bir Şii mesnevisinin müellifi olmuştur (Devletşah, 1901, 438).

İran'daki halk hareketlerinin ideolojisinde “sapkınlık” (Şiilik), Müslüman mistisizmi (tasavvuf) ile iç içe girmişti. Burada İran'daki tasavvufun gelişimine dair karmaşık ve ayrıntılı bir değerlendirme yapmayı amaçlamadığımız için İran'da baş göstermiş bulunan özgürlükçü mücadelelerin ve halk hareketlerinin tarihinde tasavvufun rolünün anlaşılması açısından kaçınılmaz olan bazı genel yorumlarla yetineceğiz.

Şimdilik münhasır olarak sufi ideolojisinin, onun sosyal köklerinin ve ayrı ayrı tasavvuf akımlarının tarihteki rolünün analizine adanmış olan Marksist-Leninist tarih literatürü mevcut değildir.⁷ Batılı müsteşrikler tasavvufa büyük ilgi göstermişlerse de onlar tasavvufun mistik panteist ideolojisinin, terminolojisinin, tarikatların ve ayrıca tasavvufun “köklerine” ilişkin problemlerin araştırılması ile sınırlı kalmışlardır. Fakat bu “kökler”, Yakın ve Orta Doğu ülkelerindeki sosyal ilişkilerle herhangi bir bağlantı kurulmaksızın tetkik edilmişlerdir. Bununla birlikte Batılı ve Rus araştırmacıların bazıları tasavvufu İslâmiyet için yabancı bir olgu olarak görme ve onun meydana

6 Meşhur “aşırı” Şii Hurûfî tarikatının risalelerinden biri olan ve 831 / 1427-1428 tarihinde Esterâbâd lehçesinde tertip edilen Seyyid İshak'ın *Mahremname*'sinde bu konuya değinilmiştir: “Bazıları eski zamanlardan bugüne kadar Kaim İmam'ın intizarını çekerler. Geleneğe göre onun bir diğer adı da Mehdi'dir. Onlar onun kılıç sahibi olduğunu söylemekte ve ‘Dünya zulüm ve haksızlık ile dolduktan sonra o, yeryüzüne adalet ve dürüstlük getirecektir’ şeklindeki hadiste kendisine işaret edildiğini anlatmaktadırlar. Onların inancına göre o, bazı insanların diğerleri üzerindeki zorbalığını ifade eden zulmü kendi kılıcıyla ortadan kaldıracaktır” (Huart, 1909, orijinal metin, s. 39, Fransızca tercüme, s. 63).

7 Yevgeni Eduardoviç Bertels'in ayrı ayrı mutasavvıf şairlerle ilgili bir dizi makale ve yayınları bulunmaktadır.

gelmesini sadece gayrimüslim dinî ve felsefî sistemlerin etkisiyle açıklama eğilimine sahip olmuşlardır. Louis Massignon ve Reynold Alleyne Nicholson gibi diğer Batılı araştırmacılar ise tasavvufu İslâmiyet zemininde ortaya çıkmış bulunan yerli bir olgu olarak görmeye hazırlardır.

Tasavvufa benzerliği olan gayrimüslim mistik akımlar hiçbir şekilde onun meydana gelmesini sağlamamışlarsa da daha sonraları onun gelişimine belli bir tesir göstermişlerdir. Daha Hicretin I. yüzyılında ortaya çıkmış olan tasavvuf, ilerleyen dönemde Neoplatonizm'in etkisini hissetmiştir. Bu süreç öncelikle Doğu Hıristiyan (Suriye) mistikleri (Sahte Dionisos Areopagite'nin ve diğerlerinin yazıları) üzerinden, daha sonra ise doğrudan gelişmiş, Hicri III / Miladi IX. yüzyılda Plotinos'un *Enneadlar*'ının bir kısmı Arapçaya çevrilmiştir. İdeal ve materyal dünyanın tek kaynaktan (Tanrı'dan) ortaya çıkmış olduğuna dair sufi öğretisi bu şekilde gelişmiştir. Akabinde, Hicri IV / Miladi X. yüzyılda bu öğretiyi, Platon'un eserlerinin Arapça çevirilerinin etkisiyle birlikte daha da karmaşık bir hal almıştır. Böylece tasavvufta panteizme belli ölçüde bir eğilim görülmeye başlanmıştır. Sufi panteizmi kendisinin son şeklini Muhyiddin İbnü'l-Arabî (1164-1240)'nin eserlerinde bulmuştur. Onun bu konudaki düşüncesi, "Mahlûkatın (yaratılmışların) varlığı, Hâlık'ın (Yaratıcı'nın) varlığının aynıdır" formülünde ifade edilmiştir.⁸ Sonraki sufilerin pek çoğu panteizme, İslâmiyet'in tek tanrıcı dogmasının yegâne mümkün idrâki olarak bakmaktaydılar. İbnü'l-Arabî'den sonra tasavvuf, ideolojik alanda yeni hiçbir şey öne süremedi ve çöküşe doğru gitmeye başladı. Yeterince yaygın bir görüşün aksine olarak tasavvuf, hiçbir zaman müstakil bir inanç olmaya çalışmamıştır. O, "Ortodoks İslâmiyet" in koynunda, onun mistik bir akımı olarak geçinmiştir. Şiiler uzun bir süre zarfında tasavvufa son derece olumsuz yaklaşmışlardır. Fakat bahse konu dönemde bazı sufi akımları Şii cemaatlere ve özellikle de onların aşırı gruplarına yaklaşmışlardır ve birtakım derviş tarikatları Şii renklere bürünmüştür.

Belli olduğu üzere tasavvuf bir bütün değildi. Bu çerçeveye, gerek "ortodoks" olsun ve gerekse de "heterodoks" olsun, Müslüman mistisizminin değişik akımları dâhildi. Onların ideolojisinin ortak unsuru, her bir insanın maddi nimetlerden uzaklaşma, kendini reddetme, uzun süre düşünceli ve münzevi bir hayat sürme yoluyla herhangi arabulucu olmaksızın bizzat Tanrı ile iletişim kurmasının, sufi "yolunun"(Arapça *tarikât* diyorlar) hakikat diye adlanan daha yüksek seviyesinde ise hatta Tanrı'ya tamamen kavuşmasının mümkün oluşuna ilişkin öğretiydi. Bu tarz kavuşmanın zorunlu koşulu, dünyadan ve kendi "ben" inden gönül rızasıyla uzaklaşma, kendi kişiliğini ortadan kaldırma (Arapça "fenâ" – yok olma) ve onu Tanrı'da yok etme olarak görülmekteydi.⁹

8 Fransız tasavvuf araştırmacısı Louis Massignon, İbnü'l-Arabî'nin doktrinini "egzistansiyal monizm" diye isimlendirmektedir ki bu adlandırma da kendiliğinden Arapçadaki Vahdetü'l-vücûd (varlığın tek oluşu) ifadesinin tercümesidir.

9 Gerek yabancı ve gerekse de Rus araştırmacılarından bazıları (A. Y. Krımskiy vd.) fenâ ile ilgili sufi öğretisi ile Budizm'deki nirvana öğretisini birbiriyle yaklaştırmaya çalışmışlardır. Aslında ise burada yüzeysel bir benzerlik söz konusudur. İçerik itibarıyla fenâ, Budizm'deki nirvana ile hiçbir ortak özelliği sahip değildir. Zira Budizm yaratıcı bir Tanrı ideasını ve dünyanın O'ndan türediğini bilmiyor, ruh ve şahsiyetin gerçek varlığını kabul etmiyor. Dünyanın Tanrı'dan türediği ve şahsiyetin yeniden Tanrı'ya kavuşacağı ile ilgili sufi öğretisi Budizm'e yabancı olduğu gibi, Budizm'de yeniden doğuş zincirinden kurtuluşu simgeleyen nirvana ideasının temelini oluşturan yeniden doğuşlar hakkındaki öğretiyi de tasavvufa yabancıdır. Fenâ ile ilgili sufi öğretisinin açıklanması için Hücürî'nin *Keşfü'l-Mahcûb* isimli eserinin "Fakirlik hakkında" (Hücürî, 1926, 11-21) ve "Fenâ ve bekâ üzerine söz" (Hücürî, 1926, 311-317) başlıklı bölümlerine bakınız.

Horasan eskiden beri tasavvufun yaygınlık kazandığı başlıca merkezlerden biriydi. Sufi ideolojisine ilişkin sistematik eserlerin yazarları olan Ebü'l-Kasım Kuşeyrî, Cüllâbî Hücvîrî ve Abdullah Ensârî (her üçü XI. yüzyılda yaşamışlardır) Horasan'dan çıkmışlardır. XI. yüzyılda burada Ebü'l-Hasan Harakânî ve Ebû Said Fazlullah Meyhenî gibi şeyhlerin çok meşhur sufi-derviş zaviyeleri kurulmuştur. XI-XIV. yüzyıllarda Horasan'da ve genel olarak İran'da tasavvufun etkisi daha da artmıştır. Selçukluların, Oğuzların ve Moğolların istilalarının ardından ülkenin uğradığı korkunç tahribat ve göçebe işgalcilerin uyguladıkları ağır sömürü, hayata yönelik pesimist sufi bakışının, kendini reddetme, dünyadan uzaklaşma, gönüllü yoksulluk çekme vs. gibi hallerin propagandasının popülerlik kazanmasına sebebiyet vermiştir. XII-XV. yüzyıllarda tasavvufun Fars şiirine tesiri çok iyi bilindiğinden dolayı burada bu konuya temas etmeyeceğiz. Akademisyen Agafangel Yefimoviç Krımskiy'nin belirttiği üzere; “Tasavvuf tarihi için karakteristik belirti şudur ki bütün en mühim derviş tarikatları XII-XIII. asırlarda, yani tam da Selçuklu İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında yaşanan kanlı çekişmeler döneminde ve Moğol hâkimiyetinin zor zamanlarının karanlığında meydana gelmişlerdir” (Krımskiy, 1912, 80-81). Fakat aynı zamanda bu tarikatlarda tasavvuf, gittikçe daha kabarık bir biçimde keramet sergilemekle ilgili kaba saba bir inanca, gerek ölü gerekse de diri olan çok sayıda “kutsal” ve “hakka ermiş” şeyhlerin, onların türbe ve emanetlerinin kültürüne dönüşmekteydi. Sufi-derviş tarikatları ve zaviyeleri, şeyhlerin kültürünün ve her türlü bâtil inançların yuvası haline gelmişlerdi. Sufi mistisizminin idealleri, inançlılar kitlesini her şeyden daha az ilgilendirmekteydi. Onlar kendi şeyhlerinden kerametler ve yaşam meselelerinde yardım beklemekteydiler. Sufi şeyhlerin kültürünün yaygınlaşması derviş zaviyelerinin zenginleşmesine yol açmakta, feodal ve şehirli inanç adamları onlara para, mal, değerli eşyalar, tahıl ve araziler bağışlamakta, han ve sultanlar ise vakıflar ve dokunulmazlık fermanları vermekteydiler.

Muhtelif sufi akımlarının kendilerine taraftar ve talebeler (Arapçada murid, Türkçe telaffuz şekliyle mürid kelimesi “arayan” demektir) devşirdiği XIII. ve XIV. yüzyılların sosyal muhiti bir hayli rengârenkti. Ayrıca aynı derviş tarikatları farklı zamanlarda ve farklı ülkelerde farklı roller oynayabiliyorlardı. Bahse konu dönemde İran'daki sufi tarikatlarının tamamının halk kitlelerinin duygularını yansıttığını düşünmek, tarihî perspektifin büyük ölçüde tahrif edilmesi anlamına gelir. Tam tersi, bu tarikatların çoğu “fani dünyadan” uzaklaşma, hayatı pasif düşünceler içinde geçirme ve toplum içinde herhangi bir aktif faaliyetten kaçınma üzerine propaganda sayesinde feodal efendilerin hâkimiyetini pekiştirmekteydi. Bu derviş tarikatları, maddi nimetlerden uzaklaşma ve perhiz ile ilgili sufi öğretisini halk kitlelerinin sabır ve itaat göstererek şiddet karşısında direnmeme öğretisine dönüştürmüşlerdi. Bu tarikatların feodal efendiler arasında kendilerine gayretli hâmler bulmaları bir tesadüf değildi.

Fakat buna rağmen halk kitlelerinin muhalif duyguları ve İlhanlı Devleti'nin çekilmez zulmüne karşı onların protestosu sufi tarikatlarının hepsinin olmasa bile bazılarının öğretisine yansımıştı. Esnaf teşkilatlarıyla bağlantılı olan sufi-derviş örgütlenmeleri de mevcuttu. Söz konusu esnaf teşkilatları da derviş örgütlenmeleri modelinde kurulmuşlardı. Tarikat üyesi olan dervişler, XIII. yüzyılda Roma Papaları tarafından baskıya maruz kalan Fransiskan tarikatının Spritualler akımının temsilcileri gibi “nefsin kurtuluşu” için yoksulluğu ideal bir durum olarak görüyor ve kuşkusuz

bir şekilde “kurtuluşa” engel teşkil ettiğini düşündükleri zenginliği kınıyorlardı.¹⁰ Bu dervişler açısından gönüllü yoksulluk kültü ön plana çıkmakta, sufi mistisizmi ise ikinci plana itilmektedir. XII. yüzyılda ve XIII. yüzyılın başlarında yaşamış olan şair Ferideddin Attâr’ın “dönüşümü” hakkında hikâye bu bağlamda dikkate şayandır. Bu anlatı muhtemelen menkıbevi olsa da şehir yoksullarıyla bağlantılı olan sufilerin duygularını iyi aksettirmektedir. Söz konusu hikâyeye göre Nişabur şehri civarında bulunan Şadyah’ta bir attâr (aktar) dükkânının sahibi olan Attâr, divane bir dervişin etkisiyle “kendi dükkânını yağmalattı ve bu dünyanın pazarından uzaklaştı; pazarcı iken miskin oldu, dünya telaşının zincirinde tutsak iken dünya telaşını zincire vurdu”. Kısacası o, yoksulluk çeken bir dervişe dönüştü (Devletşah, 1901, 187-188, Ferideddin Attâr’ın biyografisi içinde).

Şeyh Ebû Said Meyhenî’nin menâkıbında da Nişabur’da yaşayan açgözlü bir mürit hakkında karakteristik bir hikâyeye rastlıyoruz. Bu anlatıya göre söz konusu mürit bir gece kendi evinin çatısında uyurken, çatıya çıkan bir hırsız oradan evin içine girmiş ve onun kendi derviş kıyafetinin içine diktiği parası dışında biriktirmiş olduğu bütün paraları alıp götürmüştü. Paraları çalınmış olan mürit şaşkın bir gönülle Şeyh Ebû Said’in hangâhındaki meclise (sufiler toplantısına) yollanmıştı. Şeyh ise onun yüzüne bakarak şu şiiri söylemişti (Muhammed b. el-Münevver b. Ebû Said, 1899, 136):

*“Evet, ey can! Dün gece senin çatındaydım,
Dedin (sandın) ki hırsızdır; hırsız değildi, ben idim”.*

Böylece hırsız, kendisinin sapkın müridini “gönül açısından felaket içeren” zenginlikten “kurtarmak” isteyen şeyhin elinde bilinçsiz bir âlete dönüşmüştü. Hayrete kapılan mürit ağlamış ve kendisinde kalmış olan son paraları derhal şeyhe vermişti. Şeyh bunu beğenmiş ve gerçek bir dervişin böyle davranması gerektiğini söylemişti (Muhammed b. el-Münevver b. Ebû Said, 1899, 135-136).

Bazı dervişler kendi vaazlarında “bu dünyanın büyüklerinin” ve “haram lokma yiyenlerin” (yani “Tanrı kullarının” sömürüsüyle geçinenlerin) lüks içindeki yanlış hayat tarzını sert biçimde eleştiriyorlardı.¹¹ Nimetullahiyye derviş tarikatının kurucusu olan Şeyh Seyyid Nureddin Nimetullah (1330-1431)’ın Devletşah tarafından aktarılan biyografisinde bu şeyhin hiçbir zaman baskı ve haksızlık yoluyla elde edilmiş olan “haram lokma” yemediği anlatılmaktadır. Mevzubahis eserde adı geçen şeyhin Sultan Şahruh’a söylediği iddia edilen aşağıdaki sözlere de yer verilmiştir: “Bütün dünya kan ile dolsa bile yine de bir Allah adamı asla helalden başka bir şey yemez” (Devletşah, 1901, 335).¹²

10 Örneğin Abdülvehhâb Şa’rânî, şahsen dürüst bir emekle uğraşmanın her bir sufi için kayıtsız şartsız bir zorunluk olduğunu düşünüyor ve zanaatla meşgul olmayı ilimlerle meşgul olmaya tercih ediyordu (Schmidt, 1914, 173). Sovyet literatüründe tasavvuf ideolojisinin sosyal hareketlere yansımalarına dair ilk açıklamalar için bkz. Zaxoder, 1945, 133-135.

11 Şeyh Abdülvehhâb Şa’rânî de helal ve dürüst bir yolla elde edildiğine ilişkin hatta çok azıcık bir kuşku bulunan yiyeceğin ve herhangi bir şeyin sadece hediye olarak kabul edilmesini değil, satın alınmasını bile sufi için kesinlikle uygun görülemez bir davranış olarak algılamaktaydı. Bkz. Schmidt, 1914, 170-172 (İlgili sayfalarda vergi toplayıcısının torunu olan bir şahsın verdiği hediyein geri çevrilmesi hakkında hikâyeye yer verilmiştir).

12 “Helal yemek” hakkında benzeri bir anekdot, Şeyh Ebû Said Meyhenî’nin menâkıbında da yer almaktadır (Hâlât, 1899, 72-74).

Sadi Şîrâzî kendi *Gülîstan* 'ında¹³ bir keresinde “dervişlerin görünümünde olan, fakat onların huyunu taşımayan” bir kişiyle tanıştığından bahseder. Söz konusu adam “şikâyet defterini açarak zenginleri kötölemeye başlar”, dünyanın zengin ve güçlülerini hayır işleri yapma yeteneğinden yoksun oldukları için itham eder ve onların necat bulmasının mümkün olmadığını dile getirir (Şîrâzî, 1291, 78). O zamanlarda bunun gibi dervişlerin sayısı az değildi.¹⁴

Bir kısım dervişler tarafından feodal devlet yapısına ve özellikle de finans memurlarına karşı düşmanca tavır sergilenmesi de dikkate şayandır. XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan İranlı mutasavvıf şair Mevlana Hasan Selimî'nin biyografisinde Devletşah tarafından aktarılan bir örnek bu açıdan ilgi çekicidir. O, gençliğinde Sebzevar'daki maliye divanında memur idi. O yıllarda oranın halkı arasında Serbedarlar dönemine ilişkin anılar hâlâ canlılığını korumaktaydı. Bir keresinde Selimî, yaşlı bir kadından ek vergi alınması üzerine bir berat yazar. Yaşlı kadın bağırarak Selimî'ye sorar: “Sen benimle ilgili bu haksız beratı kimin emriyle yazdın, be adam?” Selimî; “Devletin veziri olan Seyyid Fahreddin'in emriyle yazdım” diye cevap verir. Yaşlı kadın itiraz eder: “Ey zalim! Mahşer gününde senin eteğin benim elime geçtiğinde (yani seni Allah'a şikâyet ettiğimde), bana Seyyid Fahreddin'in emriyle zulmettiğini mi söyleyeceksin? O zaman Cenab-ı Hak senin bu mazeretini kabul edecek midir?” Yaşlı kadının bu sözleri Selimî'yi etkiledi. O, rahatsız oldu ve haykırdı: “Hayır, vallahi billahi hayır!” Yaşlı kadının evinden çıkan Selimî, kendi mürekkep hokkasını taşa vurarak parçaladı, kâmiş kalemini de kırdı ve hayatta olduğu müddetçe şeriata aykırı işler yapmayacağına ve vergi memuru olmayacağına yemin etti. Sonra o, derviş kıyafeti giydi ve günahlarını affettirmek için Mekke ziyaretine yollandı (Devletşah, 1901, 437).

Böylece kendinde hayat uğraşlarından vaz geçme ideali ile “fenâ” dinginciliğini barındıran sufi ideolojisinin gerici (irticai) niteliğine rağmen yine de tasavvufun bazı akımlarına halkın huzursuzluğu ve feodal hâkimiyetine karşı halk muhalefeti sık sık yansımaktaydı. Bazen bu protesto pasif şekilde oluyordu. Bazen de halk kitlelerinin feodal zulmüne karşı aktif protestosu, sufi vaazının zâhiri manasına dayanıyordu. Kuşkusuz, bu gibi durumlarda sufi mistisizminin başlıca idealleri geri plana itiliyor ve tamamen sufi söylemleri kılığında sokulmuş olan sosyal içerikli propagandanın arkasına saklanıyordu. Sufi edebiyatı tarafından asırlar boyunca oluşturulan gelişmiş ve zengin terminoloji, barındırdığı imge ve alegoriler sayesinde farklı şekillerde yorumlanma özelliği taşıyan sufi vaazlarına, mahiyeti itibarıyla mistik içeriğe sahip olmayan diğer anlamların eklenmesine müsaade ediyordu.

Kimi zamanlarda düşüncelerin sufi tarzında ifade edilmesi ve sufi terminolojisi sadece dinî ve siyasi ifade özgürlüğü, materyalizm ve hatta ateizm için veya hüküm süren sosyal yapıyı eleştirmek için bir kılıf rolünü oynuyordu. Ünlü mutasavvıf şair

13 Sadi'nin *Gülîstan*'ının 7. Bölümündeki 20. Hikâye, “Sadi'nin zenginlik ve yoksulluğun açıklanması üzerine bir müddei ile tartışması” diye isimlendirilmektedir (Şîrâzî, 1291, 78 ve sonrası). Bunu şair Senâî'nin biyografisindeki divane bir dervişle ilgili hikâye ile karşılaştırmız. Söz konusu derviş meyhanede içki içerken, kazanç elde etme ve işgal gerçekleştirme hürsüne sahip sultanın kör olmasını dilemekteydi (Kırmskiy, 1912, 116).

14 Abdurrahman Câmî de sufi şeyhlerinin biyografilerini ele aldığı mecmuasında kalenderler (yoksulluk çeken dervişler) hakkında şu tespitlerde bulunur: “Bu zamanda Kalender adıyla bilinen topluluğa gelince, onlar İslâm kemendini boyunlarından çıkarmışlardır ve yukarıda sıralanmış olan (sufilere özgü) vasıflardan mahrum kalmışlardır” (Câmî, 1859, 15).

Nureddin Abdurrahman Câmî (XV. yüzyıl), sufilerin arasında “gerçek sufilerin”, mistik düşüncelerin ve münzevi yaşam tarzının takipçilerinin yanı sıra tasavvufun sadece edebî şeklini, imge ve terminolojisini benimsemiş olan, fakat gerçek fikirleri ve yaşam biçimleri açısından tasavvufla yakından uzaktan herhangi bir alakası bulunmayan ve hatta ona düşman olan insanlar zümresinin de bulunduğunu belirtmektedir (Câmî, 1859, 13-17).¹⁵ Bu yorum, tarihî olgulara tamamen uygundur. Bazı müelliflerce epeyce dünyevi olan ve mahiyeti itibarıyla mistik unsurlar barındırmayan, bazen hatta İslâm dinine yabancı olan düşüncelerin açıklanmasından ötürü sufilere özgü ifade tarzından yararlanması, bir nevi din adamlarının ve feodal devletin baskılarından kaçınmaya fırsat veren özgün bir kamuflaj idi. Birçok şairler, heterodoks tarikatçılar, hüküm süren düzene düşman olan hümanist ve sosyal düşüncelerin propagandacıları ve bazen hatta ateistler bu kamuflajdan yararlanmaktaydılar.

Tarihçi Reşideddin, 1303 yılında Şehzade Alafreng’in adıyla bağlantılı olarak gerçekleşen hareketten bahsederken, bu hareketin akıl hocalarının kendilerini derviş şeyhler olarak tanıtmalarına rağmen aslında onların “Mezdek’in düşüncelerinin” propagandasını yaptıklarını anlatır (Reşideddin, İstanbul nüshası, 582; Reşideddin, 1946, 198-199). Hamdullah Kazvîni, kendi coğrafi eserinde Acem Irakı’nın Rudbar nahiyesinde görünürde kendilerini Müslüman olarak tanıtan Mezdekiyye takipçileri cemaatinin varlığından söz eder: “Oranın halkı Bâtînî (İsmailî) inancındaydılar. Marâğîler (Marâğîyân) diye isimlendirilen bazıları ise Mezdekiyye ile bağlantılıydılar. Buna rağmen Rudbar’ın bütün ahali kendilerini Müslüman olarak görürler” (Kazvîni, 1915, 61). Mezdekiyye’nin bir inanç sistemi olarak XIV. yüzyılda hâlâ kendi varlığını koruması inandırıcı değildir. Muhtemelen zikri geçen kaynaklar, Mezdekiyye adı altında eski Mezdekîlerin sırf sosyal programlarını (toprak üzerinde özel mülkiyetin ortadan kaldırılması, bütün toprakların köylülerin toplu mülkiyetine verilmesi ve genel sosyal eşitliğin sağlanması) anlamaktaydılar.

XV. yüzyıl Yunan yazarı Dukas’ın anlatımına binaen Osmanlı İmparatorluğu’nda Türk ve Yunan köylülerin 1415-1418 yılları arasında vuku bulmuş olan ayaklanması sırasında Derviş Börklüce Mustafa sadece feodal soyluların toprakları üzerinde feodal mülkiyeti ortadan kaldırmakla yetinmemiş, aynı zamanda tam bir sosyal eşitlik kurulmasına, toprak, iş hayvanları ve iş aletleri üzerinde toplu mülkiyet sağlanmasına çalışmıştır.¹⁶

XIV-XV. yüzyıllarda İran’da gerçekleşmiş olan halk hareketlerine ilişkin anlatsal kaynakların bilgilerinde Börklüce Mustafa’nın ideolojisi ile epeyce örtüşen bazı detaylara (herkes için aynı kıyafet şeklinin belirlenmesi, genel sofraların kurulması, bütün insanların eşit olduğuna yönelik propaganda yapılması) rastlıyoruz. Öyleyse XIV-XV. yüzyıllarda bu ideolojinin sadece Börklüce Mustafa’ya özgü olmadığını, Yakın ve Orta Doğu’da ve bilhassa İran’da baş gösteren halk hareketlerinin aşırı kanadını da içine aldığı tahmin edebiliriz. XV. yüzyılda aşırı Şii tarikati olan Hurûfîlerin kadınlar dışında her şey üzerinde ortak mülkiyetin tesisine

15 Câmî, bu tarz sahte sufileri “müteşebbih-i mübettel” (bozuculara benzeyen) diye adlandırmaktadır. Ayrıca Câmî, sahte sufilerin arasında zındıkların (bu, genelde Mezdekîleri ve Maniheyleri ifade etmek için kullanılan bir terimdi) olduğunu öne sürmektedir (Câmî, 1859, 15).

16 Bu isyan hakkında Franz Babinger’in şimdi bile önemini kaybetmemiş olan eski bir monografisi bulunmaktadır (Babinger, 1921). Anna Stepanovna Tveritina ve Aron Davidoviç Novıçev bu isyanın tarihi üzerine çalışmaktadırlar [Söz konusu çalışmalar ilerleyen dönemde yayımlanmışlardır. Bkz. Tveritina, 1956, 200-224; Novıçev, 1960, 67-81; Novıçev, 1980, 26-35]. Ayrıca yeni basılmış olan şu çalışmaya bkz. Stepanov, 1952, 99-104.

dair bir programa sahip olduklarının öne sürülmesi sebepsiz değildi. Hurûfilere yakın olan Şii şeyhi ve aynı zamanda İran'ın büyük bir şairi olan Kasım-ı Envâr (1356-1433)'in talebeler topluluğu arasında da kullanılacak malzemelerin eşit dağılımı uygulanmaktaydı (Câmî, 1859, 690). Yalnız anlatısal kaynaklardaki malumatın kıt olması ve gerek tasavvufun gerekse de aşırı Şii tarikatlarının sosyal idealerinin araştırılmaması, bizi bu hipotezle yetinmeye ve daha kalıcı sonuçlara varmaktan kaçınmaya mecbur bırakıyor.¹⁷

[3. Serbedarlara Dair Ana Kaynaklar]

Horasan'daki Serbedarlar hareketi çok büyük bir tarihî öneme sahiptir. XIV. yüzyılda telif edilmiş olan *Târîh-i Serbedârân* (*Serbedarlar Tarihi*) adlı anonim eseri, Horasan Serbedarlarının tarihiyle ilgili en önemli ana kaynak olarak betimlemek gerekmektedir.¹⁸ Günümüze kadar ulaşmamış olan bu eser, şairler hakkında tezkire yazarı Devletşah'ın açıklamalarından bilindiği üzere XV. yüzyılın sonunda artık kaybolmuş olarak görülmekteydi (Devletşah, 1901, 277). Buna rağmen söz konusu eser, XV. yüzyılın başlarında tarihçi Hâfız-ı Ebrû tarafından *Zübdetü'l-Tevârih* isimli eserde bol bol kullanılmıştı. Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Serbedârân*'ın bilgilerini kendi anlatısının temeline yerleştirmesine karşın yer yer bunun dışına çıkmış¹⁹ ve kaynağını belirtmediği diğer tanıklıklara dayanmak suretiyle bazı detayları aktarmayı tercih etmiştir. Abdürrezzak Semerkandî, kendisinin *Matla'ü's-Sa'deyn* adlı eserinde Serbedarları anlatırken, neredeyse harfiyen Hâfız-ı Ebrû'nun malumatını tekrar ettiği için biz sadece son olarak adı geçen yazara atıfta bulunmakla yetineceğiz.²⁰

Devletşah'tan birkaç yıl sonra, 1498 yılında vefat etmiş olan ve tarihî eserleri incelemekle uğraşan Mîrhând, kendi itirafına göre hayatının ilk yarısında yani XV. yüzyılın 50'li-60'lı yıllarında *Târîh-i Serbedârân*'ı görmüş ve doğrudan bu eserden yararlanmıştı (Mîrhând, 1883: 1080).²¹ Mîrhând, *Târîh-i Serbedârân*'daki anlatımı aktarmakta ve bu esere atıfta bulunmakta (Mîrhând, 1883, 1080,1081,1083 vs.), bununla birlikte kâh Abdürrezzak Semerkandî'ye (dolayısıyla Hâfız-ı Ebrû'ya) (Mîrhând, 1883, 1080,1087) kâh da ismini anmadığı kimi "tarihçilere" dayanarak²² bazı olaylar hakkında paralel bir şekilde diğer anlatım varyantlarını sunmaktadır. Muineddin Muhammed İsfîzârî, Herat vilayetinin coğrafyasına ve tarihine adadığı

17 Yukarıda anılmış olan *Mahremname*'de insanlar arasında eşitliğin sağlanması, zorbalığın ve güçlülerin zayıflar üzerindeki baskısının ortadan kaldırılması, başlıca kural olarak gösterilmektedir (Huart, 1909, Fransızca çeviri, 59 ve sonrası).

18 Mîrhând ve diğer kaynaklarda bu eserin müellifinin ismi anılmamakta ve kendisi sadece "Sâhib-i Târîh-i Serbedârân" (*Serbedarlar Tarihi*'nin sahibi/yazarı) olarak tanımlanmaktadır.

19 Bu durum, *Târîh-i Serbedârân*'ın dışına çıkmamaya özen gösteren Mîrhând'ın ve Hândmîr'in anlatıları ile onun açıklamaları karşılaştırılınca ortaya çıkmaktadır.

20 Biz, Taşkent'teki Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ne mahsus olan ve *Târîh-i Hâfız-ı Ebrû* adını taşıyan 4078 No'lu yazma nüshadan yararlandık. *Zübdetü'l-Tevârih*'in bir kısmını içeren bu nüshada İlhan Tugay Timur Han'ın öldürülmesine değin Serbedarların tarihi, zikir adlanan yedi bölüm halinde anlatılmıştır (vr. 473a-480b). Serbedarların hikâyesinin bitişini ele alan son bölüm bu nüshada yer almamaktadır. Hâfız-ı Ebrû'nun coğrafi eserinde ise Serbedarların isyanı hakkında "Zikr-i Hurûc-ı Serbedârân" başlıklı küçük bir anlatı sunulmuştur (Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 395-396a).

21 *Ravzatü's-Safâ*'nın 1270-1274 / 1854-1858 yılları arasında Tahran'da yapılmış olan taşbaskısı kıyaslanamaz derecede daha iyi olmasına rağmen sayfa numaraları bulunmadığından dolayı ona atıfta bulunmak zordur.

22 Serbedarlar hakkında bkz. Mîrhând, 1883, 1080-1088,1131,1242. İlgili bölümün Rusça çevirisi için bkz. Xolmogorov, 1860, 3-52.

eserinde Hâfiz-ı Ebrû'nun anlatımının bir hayli özetlenmiş halini aktarmaktadır (İsfizârî, No. 788, 163b-165b). Mîrhând'ın torunu olan ve onun işini devam ettiren XVI. yüzyılın birinci yarısının tarihçisi Hândmîr, bazı küçük farklılıklar dışında genel olarak Mîrhând'ın anlatımını tekrar etmektedir (Hândmîr, 1850, 143-160).

Adı geçen kaynakların tamamı esas itibarıyla doğrudan veya dolayısıyla mezkûr ana kaynağa yani *Târîh-i Serbedârân*'a dayanan aynı anlatıyı takdim etmektedirler. Söz konusu kaynaklar, Serbedarların ılımlı kolunun temsilcileri olan küçük taşra feodallarının ve özellikle de onlardan Veciheddin Mesud ve Yahya Kerrâbî adlı ikisinin faaliyetlerini olumlu bir şekilde değerlendirmekteyseler de²³ Serbedarlar hareketi içinde zanaatkârların ve muhtemelen çok yoksul köylülerin çıkarlarını ifade eden aşırı kanadın temsilcilerine karşı olumsuz bir yaklaşım sergilemektedirler. İranlı tarihçiler tarafından ılımlı kanadın temsilcilerinin faaliyetlerinin olumlu bir şekilde değerlendirilmesi, onların Moğol ilhanı Tugay Timur Han'a ve Moğol-Türk göçebe soylularına karşı mücadelede kazandıkları başarılarla açıklanmaktadır. Zikri geçen İranlı tarihçilerin tamamı, Timurlu sultanı Şahruh (1405-1447)'un sarayında şekillenmiş olan Herat feodal tarihçilik ekolüne mensuplardı. Şahruh, İranlı yerleşik soylulara dayanan ve Moğol-Türk göçebe soylularının etkisini sınırlandırma çabası gösteren Gazan Han'ın siyasi çizgisini canlandırmaya çalışmaktaydı.

İşte adı geçen ekolün bu siyasi oryantasyonu, oraya mensup olan tarihçiler tarafından Horasan'ın Moğol-Türk göçebe soylularından (Oyrat, Uygur vd. topluluklara ait emirlerden) kurtuluşu uğruna mücadele veren kişiler olarak gördükleri Veciheddin Mesud'a, Yahya Kerrâbî'ye ve diğer ılımlı Serbedarlara yönelik, çok ihtiyatkâr bir biçimde ifade edilmesine rağmen, sempati duyulmasına sebebiyet vermiştir.

Bunlara ilaveten XV. yüzyılın iki İranlı tarihçisi – Fasihî ve Zahireddin Maraşî – de şüphe götürmez bir şekilde doğrudan veya dolaylı yolla *Târîh-i Serbedârân*'dan yararlanmışlardır. Fakat daha önce andığımız tarihçilerden farklı olarak bunlar Serbedarlar hareketinin tam anlatımına yer vermiyorlar. Bunlardan birincisi, kendisinin nadir eseri olan *Mücmel-i Fasihî (Fasihî'in Özetlemesi)*'de Serbedarlar hareketinin tarihine dair sadece bazı olaylara temas ediyorsa da diğer yazarlarda yer almayan birtakım ayrıntıları aktarıyor. Yine onun eserinde biz, her zaman doğru olmasalar bile, bütün Serbedar hükümdarlarının cüluslarının ve bazı olayların kronolojik tarihlerine rastlıyoruz.²⁴

Zahireddin Maraşî, Horasan'daki Serbedarlar hareketinin yalnız ilk yılları üzerine bilgi veriyor (Maraşî, 1850, 102-113, 328-334). Fakat onun tarafından bu hareketin geniş halk kitlelerini kapsadığının belirtilmesi ve bununla Mazenderan'daki analogik Seyyidler hareketi arasında bağlantıya temas edilmesi bizim açımızdan kıymetlidir.

Devletşah'ın İranlı şairlerin biyografilerinden bahseden tezkiresinde ve özellikle de Serbedarlardan olan şair İbn Yemîn'in biyografisinde biz, Horasan Serbedarları tarihinin müstakil bir versiyonuyla karşılaşyoruz (Devletşah, 1901, 277-288, 236-237, 426-429, 462-463). Horasan'daki Serbedarlar Devleti'nin tarihine dair içerikli bir anlatım yapan Devletşah, sırf *Târîh-i Serbedârân* kayboldu diye bu konuyu ele aldığını açıklıyor (Devletşah, 1901, 277). Devletşah'ın versiyonu, tarihler ve detaylar açısından *Târîh-i Serbedârân*'a dayanan versiyondan önemli ölçüde farklılık

23 İsfizârî ise Serbedarlara karşı genellikle düşmanca bir yaklaşım sergilemektedir.

24 Fasihî, nr. B-709, vr. 358b-383'teki muvafık yılların olayları içinde Serbedarların da tarihi anlatılmaktadır.

gösteriyorsa da, siyasi oryantasyon bakımından genel olarak onunla aynı çizgide duruyor. Şeyh Halife ve Hasan Cûrî gibi şeyhlerin faaliyetlerine kısaca değinen Devletşah, Serbedarların aşırı kanadı olan Şeyhiler hakkında susmayı tercih ediyor. Ancak buna rağmen Devletşah'ın versiyonu bizim açımızdan büyük bir önem taşıyor. Zira kendi anlatılarını *Târîh-i Serbedârân*'a dayandıran müellifler, Serbedarlar tarafından kurulmuş olan devletin sadece askerî ve siyasi tarihini açıklıyor ve Serbedar hükümdarlarının sosyal düzenlemeleri üzerinde neredeyse hiç durmuyorlar. Devletşah ise bunun aksine olarak, kısa olsa bile, Horasan'daki Serbedarlar Devleti'nin sosyal hayatına ilişkin mühim ayrıntılara yer veriyor. Kanaatimizce Devletşah'ın kronolojisi daha doğrudur; buna rağmen bazı yerlerde gerçeğe ters düştüğü de gözlemlenmektedir.

Zikri geçen kaynakların tamamı, bütün dikkatlerini Serbedarların liderlerine yönlendiriyor, halk kitlelerinin Serbedarlar hareketine katılımından ise azıcık, cimrice ve açık bir isteksizlikle bahsediyor veya asla bunun sözünü bile etmiyorlar.

Serbedarlar tarihi açısından ikinci dereceli öneme sahip olan XIV. yüzyılın iki müellifi daha vardır ki onlar yukarıda anmış olduğumuz versiyonların hiçbirisine katılmıyorlar. Bunlardan biri olan Gıyaseddin Ali Feryümedî, Mahmud Şebânkâreî'nin *Mecma'u'l-Ensâb (Nesepler Külliyyâtı)*'ını devam ettirmiş ve Serbedarlar hakkında kısaca kit ve kuru bilgiler sunmuştur (Feryümedî, C-372, 248b-249b). Onun eserinde başlıca olarak XIV. asrın 30'lu ve 40'lu yıllarındaki olayların tarihlendirilmesi ilgi çekicidir. Fakat onun 1350'li yıllara dair tarihlendirmeleri açık bir şekilde hatalıdır. Adı geçen yazar, olaylar ve bunlara karışan kişilerin faaliyetleri üzerine hiçbir değerlendirmede bulunmuyor.

1340'lı yıllarda Arap seyyah İbn Battûta, Horasan Serbedarları üzerine, hiç kuşkusuz, feodallerin üst zümresi ve Sünni din adamları timsalinde Serbedarlardan nefret edenlerin muhitinden çıkmış olan kısa, fakat ilginç bilgiler vermiştir (İbn Battûta, 1853-1859, 3/64-69). Onun kendisi Ortodoks İslâmiyet anlayışı içinde bulunan ve Mâlikî mezhebinden olan çok mutaassıp bir Sünni olarak Şii Serbedarlara dehşetli bakışlarla bakıyordu. İbn Battûta'nın bu konuda anlatısının aşırı derecede kasıtlı olduğuna şaşırılmamak gerekir. Buna rağmen onun eseri diğer kaynaklarda yer almayan bazı olgusal detayları içermektedir. O, Serbedarları eşkıya diye nitelendiriyor ve onların veya benzeri ayaklanmacıların Irak'ta *eş-şuttâr* (eşkıyalar), Mağrip'te ise *es-sukura* (akbabalar) diye isimlendirildiklerini belirtiyor (İbn Battûta, 1853-1859, 3/65). Bu husus, XIV. yüzyılın birinci yarısında Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde Serbedarlara benzeyen ayaklanmacı hareketlerin yaygın olduğunu göstermektedir.

[4. Serbedarlar Hareketi Öncesinde Horasan'ın Sosyo-Politik Durumu]

XIV. yüzyılın 20'li-30'lu yıllarında Horasan'ın doğu kısmı (Herat vilayeti) Kert hanedanından olan Herat meliklerinin hâkimiyeti altındaydı. Adı geçen hanedan, 1318 yılından başlayarak önemli ayrıcalıklar elde etmiş ve ilk kez vergi muafiyeti alarak, Horasan divanına vergi ödemekten kurtulmuştu (Seyfi, 1944, 745 ve sonrası). O zamandan itibaren Kertlerin iktidar alanı fiilî olarak müstakil bir devlete dönüşmüştü. Horasan'ın diğer kısımları (Nişabur, Merv ve Belh vilayetleri) ise Horasan'daki İlhanlı valisinin yönetimi altında kalsalar da merkezî hâkimiyete hiçbir vergi ödemiyor, toplanmış vergileri büsbütün yerel harcamaların karşılanmasına, yani memur kadrosunun ve feodal askerî birliklerin geçimine sarfediyorlardı (Kazvîni, 1915, 147). Horasan'ın ekonomik durumu ağırdı. Onun birçok bölgeleri 1316-1318

yıllarında bazı yerel feodallerin de destekledikleri Çağatay şehzadesi Yasavur'un yıkıcı saldırıları sırasında tahrip edilmişlerdi. Yasavur, Horasan'ı sadece yağmalamak ve tahılları yakmakla yetinmiyor (Seyfi, 1944, 644, 651, 656, 716-717, 769), aynı zamanda birçok köylüleri köle olarak alıp götürüyordu (Seyfi, 1944, 644, 645, 676, 689). Onun saldırıları sırasında açlık ve çekirge istilası da baş göstermekteydi (Seyfi, 1944, 655-657; krş. Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 392b).

İlhanlı Ebû Said Bahadır Han, Emîr Şeyh Ali'yi Horasan'a vali olarak atadı, oranın yerlilerinden olan Sahib-i Divan Hoca Alâeddin Muhammed Hindû'yu ise onun veziri tayin etti (Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 393a). Son olarak ismi anılan şahıs, meşhur vezir ve tarihçi Reşideddin'in ekolünden olan sivil bir bürokrattı. Böylece 1330 yılında Horasan'ın vezirliğine atanan Alâeddin Hindû, vilayetin ekonomik durumunu biraz iyileştirmeye, emîrlerin ve memurların keyfi vergiler toplamalarına son vermeye çalıştı. Hâfız-ı Ebrû'nun sözlerine göre vezir Hindû tarafından alınan önlemler olumlu neticeler verdi (Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 393a). Fakat aslında bunlar sadece yarım yamalak önlemler olup, üst düzey Moğol-Türk göçebe soylularının reyayı sömürmesine engel teşkil edemiyorlardı.

Horasan'da Moğol-Türk göçebe soyluları çok güçlüydüler. Türkçe konuşan Uygur boylarına ve Moğolların Oyrat aşiretine mensup emîrlere burada özellikle etkinlerdi (Feryümedî, nr. C-372, vr. 235a ve sonrası, vr. 248b). Burada üst düzey feodal sınıfın en güçlü temsilcileri şunlardı: Emîr Ali Kuşçu'nun oğlu olan vali Emîr Şeyh Ali; Cânî Kurbânî ailesine mensup bulunan, Emîr Nevruz'un torunu, vali Argun Ağa'nın ise torununun oğlu olan, Nişabur, Tus, Meşhed, Ebiverd vs. gibi bölgeleri elinde tutan Oyrat aşiretinin reisi Emîr Argunşah; Kûhistan hâkimi Emîr Abdullah Mulay; İsfereyin hâkimi Emîr Mahmud İsfereyini; yine Cânî Kurbânî ailesinden olan Emîr Muhammed Tevekkül (Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 394b-395a; Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 472b).²⁵ Askerî göçebe soylularından olan bu büyük feodallerin emrinde güçlü savaşı birlikleri vardı. Onlar kendilerine ait topraklar üzerinde tam iktidara sahiplerdi ve kendilerini merkezî hâkimiyetten hemen hemen bağımsız olarak görmekteydiler. Cânî Kurbânî ailesinden olan emîrlere, kaynaklarda zalim zorbalık olarak nitelendirilmekte, onların reyayı ve yerel küçük toprak sahiplerini (mâlikleri) baskı altında tuttukları anlatılmaktadır.²⁶ İlhan Ebû Said'in ölümünden sonra feodaller arasındaki çekişmeler ve onların zorbalığı arttı. Hâfız-ı Ebrû'nun sözlerine göre "onların her biri kendi toprağına yollandı, sonuçta her köşede bir zorba (mütegallib) sıkıntı çıkarmaya ve kanunsuzluk yapmaya başladı" (Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 349b). 737 yılının başlarında / 1336 yılının ilkbaharında Horasan emîrleri, Tugay Timur Han'ı ilhan olarak kabullendiler.

Zahireddin Maraşî'nin sözlerine göre vezir Alâeddin Muhammed Hindû, şahsını "padişahın (ilhanın) cezasından ve divanın muhasebecilerinden güvende hissettiği için kendisine yararlı olacak hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. İşte bu yüzden Horasan'ın reyası sıkışık duruma düşmüş ve despotizm haddini aşmıştı. Özellikle de Tacik halkı (kavm-i Tacik)²⁷ ölümün eşiğine gelmiş ve insanlarda sabır diye bir şey kalmamıştı" (Maraşî, 1850, 103-104).

25 Hândmîr'in (1850, 148) sözlerine göre Nişabur, Argunşah'ın hâkimiyeti altındaydı. Devletşah (1901, 280), Argunşah'ı "Nişabur ve Tus padişahı" diye adlandırmaktadır.

26 İlginç ayrıntılar için bkz. Devletşah, 1901, 421-422.

27 Ortaçağ'a özgü bu kavram, İran'ın yerleşik halklarının tamamını ifade etmekteydi (bkz. Barthold, 1908, 648).

[5. Şeyh Halife'nin Propaganda Faaliyetleri]

Artık İlhan Ebû Said'in hâkimiyetinin son yıllarında Horasan'da köylüler ve yoksul şehirliler arasında hoşnutsuzluk ve huzursuzluk seviyesi çok yüksekti. Tam o sırada hoşnutsuzların hareketini örgütlemeye ve onlara ideolojik açıdan önderlik etmeye çalışan bir vaiz ortaya çıktı. XV. yüzyıl tarihçilerinin kayıp *Târih-i Serbedârân*'a dayanan rivayetlerine binaen bu, kökeni itibarıyla Mazenderanlı olan Şeyh Halife lakaplı bir derviş şeyhiydi.²⁸ O, gençliğinde medresede eğitim gördü, Kur'ân'ı hıfzetti, diyalektiği ve ilm-i firâseti yani fizyonomiyi öğrendi. Akabinde tasavvufu öğrenmeye yöneldi ve Mazenderan'daki Amul kentinde dervişlerin şeyhi olan Belvî'nin müritleri arasında katıldı. Fakat Halife, kendisini rahatsız eden sorulara ondan cevap bulamayınca, o zamanlarda İran'ın en ünlü sufi-derviş şeyhi ve Melik Şerefeddin Simnânî'nin oğlu olan Rükneddin Alaüddevle Simnânî'nin huzuruna Simnan'a gitti. Bir keresinde bu şeyh, Halife'ye Sünniliğin dört hak mezhebinden hangisine bağlı olduğunu sordu. Halife; "Benim aradığım şey, bu mezheplerden daha üstündür" diye cevap verdi.²⁹ Dindar şeyh o günahkârın sapkın konuşmasına tahammül edemedi ve kendi mürekkep hokkasını Halife'nin kafasına çaldı. Bunun üzerine Halife, Şeyhülislam Gıyaseddin Hibetullah el-Hamevî'nin huzuruna Behrabad'a gitti. Fakat orada da umduğunu bulamadı ve onu terk etti (Mîrhând, 1883, 1081).

Peki, Halife'nin bu arayış ve kuşkuvarlığının sebebi neydi? Acaba onun sonraki faaliyetlerinde gördüğümüz üzere sosyal adaletin sağlanması ve despotizme karşı mücadeleyle ilgili meselelerin bu sürece etkisi var mıydı? Kaynaklar belki de bilinçli olarak bu konuda suskunluklarını korumaktadırlar. Tek bildiğimiz şu ki Halife, en seçkin sufi şeyhlerinin öğretilerinden memnun kalmamış ve onlardan ayrılmıştır. Çok geçmeden o, Sebzevar'a gelerek, orada artık şeyh diye anılmaya başladı. Halife'nin diğer herhangi bir şeyhten hırka alması hakkında kaynakların hiçbir şey söylememesi dikkate şayandır. Oysaki onun şeyh unvanını hak etmesi için böyle bir olayın yaşanması elzemdir. Zaten kendisinin anlayamadığı ve sonrasında memnuniyetsizlikle terk ettiği şeyhlerin herhangi birisinin ona hırka giydirmesini beklemek çok zordur. Böylece Halife'nin sahte bir şeyh olduğunu düşünmekten başka çaremiz kalmıyor. Kendisini tasavvuf yoluna adanmış bir insanın açısından bu, yanlış ve ahlaka uymayan bir tutumdur. Dervişlerin kurallarından birisinde; "Şeyhten hırka almayan birisi onu şeytandan almıştır" diye buyrulduğuna dikkat çekmek isteriz. Fakat Halife, anlaşıldığı kadarıyla gerçek anlamda bir sufi değildi. Muhtemelen o, sömürgecilere karşı vaazların verilmesi ve isyan hazırlanması için sufi kavramlarını ve derviş kardeşliğinin dış görünümünü sadece bir araç olarak kullanıyordu.

Propagandanın yapıldığı yer olarak Nişabur'dan batıda, Beyhak bölgesinde bulunan Sebzevar şehrinin tercih edilmesi son derece başarılı bir seçimdi. Etraftaki köylüler ve yoksul şehirliler mutaassıp Şiilerden oluşmaktaydı ve elbette ki onlar mevcut iktidara düşmanlardı. Sebzevar, İran'da Şiiliğin başlıca merkezlerindendi. Burası aynı zamanda ülkenin vatanperverlik geleneklerinin yoğun olduğu yerlerden biriydi. Şöyle ki eski bir efsaneye göre *Şehname* destanının kahramanlarından Rüstem ile Sührab arasındaki mücadelenin Sebzevar meydanındaki bir yerde yaşandığı anlatılmaktaydı.

28 İbn Battûta'nın sözlerine göre o, Râfîzî (Şii) şeyhiydi. Muhtemelen İbn Battûta Şeyh Halife'yi onun talebesi olan Hasan Cûrî ile karıştırmış ve Halife kelimesini Hasan Cûrî'nin unvanı olarak algılamıştı.

29 Bu bilgi *Târih-i Hâfız-ı Ebrû*'nun Taşkent nüshasında yer almaktadır.

Kaynaklardaki anlatıma göre Sebzevar'a gelen Şeyh Halife, büyük camiye yerleşti ve burada yüksek sesle Kur'an okumaya, vaazlar vermeye başladı. Onun etrafına çok sayıda talebeler, müritler toplandılar. Kısa zaman sonra etraftaki köylüler Şeyh Halife'nin müritlerine dönuştüler (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 474a). Sebzevar'ın Sünni fakihleri, Şeyh Halife'nin propagandasından korkarak onu camiden kovmaya çalıştıysalar da bunu başaramadılar. Böyle olunca onlar onun hakkında fetva çıkarmaktan ötürü şu soruyu belirlediler: "Bir şahıs camiye yerleşmiştir ve orada bidat yapmaktadır (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 473b).³⁰ Ona bunu yasaklamalarına rağmen direnmektedir. Böyle olunca onu öldürmek caiz midir değil midir?"

Kaynaklar Halife'nin vaazlarının muhtevasından bahsetmiyorlar. Müslümanların dinî âdetleri bakımından bir dervişin cami yanındaki hücrelerden birine yerleşmesi ve orada tasavvuf propagandası yapması hiçbir şekilde şaşırtıcı ve suç içeren bir davranış değildi. Aksine, bu, en sıradan bir olaydı. Mîrhând ve Hândmîr'in versiyonlarına göre fetvada üstü kapalı bir biçimde Şeyh Halife'nin "dünyevi" vaazlar verdiği ifade edilmişti. Onun öğrencilerinin ve takipçilerinin daha sonraları verdikleri vaazlara bakılırsa fetvada anılan "dünyevilik", genel eşitliğin ve sömürüye direnişin propagandasından ibaretti.

Yukarıda sorulmuş olan soruya fakihlerin çoğu "evet, caizdir" cevabını verdi. Buna rağmen fikir birliği sağlanamadığı için fetvayı onaylanmak üzere İlhanlı Ebû Said Bahadır Han'a yolladılar. Bâtil inançlara inanan ve ikiyüzlü bir riyakâr olan İlhan, dervişlerden korktuğu için cevabında kendi elini dervişlerin kanyıla lekeleyen insanlardan olmadığını, Sebzevar fakihleri bu adamın sapkın olduğunu belirleyebilirlerse o zaman kendilerinin sorumluluk alarak bu işi halletmelerini önerdi. İlhanın cevabını alan Sebzevar fakihleri Şeyh Halife'yi yakalamaya çalıştılar, lakin onun taraftarlarıyla çarpışma sırasında başarısızlığa uğradılar. Böyle olunca düşmanları Şeyh Halife'yi gizlice öldürmekle ondan kurtulma kararı aldılar. Bir sabah Şeyh Halife'nin talebeleri camiye gelirken, kendi hocalarını cami avlusundaki direklerden birinin halkasına asılmış halde buldular. Hiç kuşkusuz, bu bir katil hadisesiydi. Buna rağmen şehir yönetimi şeyhin kendisini asarak intihar ettiği söylentisini yaydı. Söz konusu olay 22 Rebiülevvel 736 / 9 Kasım 1335 tarihinde gerçekleşti (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 473b).³¹

[6. Şeyh Hasan Cûrî'nin Propaganda Faaliyetleri]

Şeyh Halife'nin talebeleri arasında Hasan Cûrî kendi enerjisi ve aklıyla seçilmekteydi. Bu, Cûr köyünden olan muhtemelen köylü bir gençti.³² O, medrese eğitimini başarıyla tamamlamış ve müderris unvanı almış olmasına rağmen şeyhin propagandasına kapılarak kendi unvanından ve resmî (Sünni) din anlayışından vaz geçti. Şeyh Halife onu kendine yardımcı olarak atadı. Hocasının trajik ölümünden sonra

30 Bu cümlemin diğer kaynaklardaki versiyonları şu şekildedir: "Bir şahıs camiye yerleşerek dünya sohbetleri yapmaktadır" (Hândmîr, 1850, 146); "Bir şahıs camiye yerleşerek dünyevi bidatlar yapmaktadır" (Mîrhând, 1883, 1082).

31 Mîrhând (1883, 1083) ve Hândmîr (1850, 147) de aynı tarihi aktarmaktadırlar.

32 Zahiraddin Maraşı'nın (1850, 328) sözlerine göre; "Şeyh Hasan Cûrî, İlähi lütf atölyesinin dokumacıları tarafından İlähi bilgi iğnesiyle dikilmiş olan yoksulluk (veya dervişlik) elbisesini giymişti". Bu pasajda zanaatkâr ortamına ilişkin dokumacı, atölye, iğne ve elbise gibi unsurlar birer mecaz olarak kullanılmışlarsa da bu mecazların tesadüfî olmadığı ve belki de Hasan Cûrî'nin genç iken dokumacılar ve dokumacılıkla bağlantısına işaret edilmek amacıyla kullanıldığı kanaatindeyiz.

Şeyh Hasan Cûrî Nişabur'a gitti ve orada Şeyh Halife'nin öğretisini yaygınlaştırmaya başladı. Onun oradaki vaazlarının başarısı muazzamdı. Etraftaki dağlıların büyük bir kısmı da bu öğretiyi kabul etti (Mîrhând, 1883, 1083).³³ Şeyh Hasan Cûrî, kendi taraftarlarını organize etmeye ve onları sıkı bir biçimde birleştirmeye çalışarak kendi örgütlenmesine zâhîren derviş tarikatı görünümü verdi. Tarikata yeni giren her bir müridin ismi kayıt altına alınıyor, her bir mürit yemin ediyor, gereken süre zarfında kendisinin örgüte üye olduğunu saklayacağına ve şeyhin ilk çağrısı üzerine eline silah alarak ayaklanmaya hazır bulunacağına dair taahhüt etmiş oluyordu.³⁴ Buradan açıkça görülmektedir ki Şeyh Halife ve Şeyh Hasan Cûrî'nin propagandası Moğol hâkimiyetine ve onları destekleyen yerel büyük feodallere karşı isyana davetten ibaretti. Bu isyan propagandası, halk kitleleri arasında popüler olan Şii boyalarla örtülü tasavvuf perdesi altında yürütülmekteydi. Sonraları Şeyh Halife ve Şeyh Hasan Cûrî'nin tarikatı olarak bilinecek derviş örgütlenmesi bu şekilde organize edilmiş oldu. Diğer derviş örgütlenmelerine benzemeyen bu tarikat, feodalların nefret odağına dönüştü.

Şeyh Hasan Cûrî'nin tarikatı geniş bir coğrafyaya yayıldı. Hiç kuşku yok ki bu, zanaatkârları, şehir yoksullarını ve köylüleri içine alan kitlesel bir hareketti.

Birtakım kaynaklarda (Hâfız-ı Ebrû, Mîrhând, Zahireddin Maraşî) Şeyh Hasan Cûrî'nin Emîr Muhammed Bey b. Argunşah Cânî Kurbânî'ye yazdığı mektubun görünüşe göre gerçek metni aktarılmaktadır.³⁵ Bu mektupta Hasan Cûrî, uğradığı ve propaganda yaptığı şehir ve bölgeleri sıralamaktadır. Kendi müşdidinin ölümünün ardından gece iken Sebzevar'dan kaçan Şeyh Hasan Cûrî ertesi gün yani 23 Rebiülevvel 736 / 10 Kasım 1335 tarihinde Nişabur'a gelmiş ve orada iki ay boyunca saklanmıştı. Onun saklandığı yer bulunduğu ise Ali Rıza'nın mezarının olduğu Meşhed'e ulaşmış, oradan da Ebiverd ve Habuşan'a gitmiş, böylece beş ay boyunca yaşamını bir yerden diğer yere intikal ederek geçirmişti. Şeyh Hasan Cûrî'nin sözlerine göre nerede hiç değilse bir hafta kalıyorduydu, halk akın akın onun yanına gelmeye başlıyor ve son derece büyük kalabalıklar oluşuyordu (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 476a). 1 Şevval 736 / 13 Mayıs 1336 tarihinde Şeyh Hasan Cûrî, Horasan'ı terk ederek Irak'a ulaşmış ve bir buçuk yıl boyunca orada kaldıktan sonra Horasan'a dönmüştü. Talebelerinin bir kısmı da onun peşinden Irak'a gitmiş ve oradan tekrar Horasan'a geri gelmişlerdi. Hasan Cûrî Horasan'da yaklaşık iki ay kalmıştır. Buradaki iki üç vilayette o, "havas ve avamın" oluşturduğu büyük kalabalıklardan dolayı uzun süreliğine bulunamamıştır (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 476a). 739 yılının Muharrem ayında (1338 yılının 20 Temmuz ve 18 Ağustos tarihleri arasında) Şeyh Hasan Cûrî Belh'e yollanmış, akabinde ise Amuderya ırmağı kıyısındaki Termez (Tirmiz)'e gitmiş, sonrasında Herat ve Kûhistan'a uğramış, daha sonra ise Kirman'a yönelmiş de "yolun kapalı olduğunu" görmüştü. Şeyh Hasan Cûrî hastalanarak yeniden Meşhed ve Nişabur'u ziyaret etmişti. Yaklaşık iki ay boyunca

33 Aynı yazar, Hasan Cûrî'nin Meşhed'deki takipçilerinin zanaat ile uğraştıklarını söylemektedir (Mîrhând, 1883, 1083). Hâfız-ı Ebrû da "onun müritlerinin ekseriyetinin zanaatkârlar (ehl-i hîrfet) olduklarını" bildirmektedir (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 474a).

34 "Onların davetini kabul eden herkesin ismini kayıt altına alıyor ve şöyle diyordu: Şimdi gizlenme (ihtifâ) vaktidir. Akabinde onlara talimat veriyordu ki şeyh işaret ettiğinde ve zühur vakti geldiğinde, silahlanarak savaşa hazır olmaları gerekmektedir" (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr.474a). Mîrhând (1883, 1083) da bu alıntıyla neredeyse harfiyen örtüşen bilgiler aktarmaktadır.

35 Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 475b-477b (*Sevâd-ı mektûb-ı Şeyh Hasan-ı Cûrî ki be Emîr Muhammed b. Argunşah nübişte est*). Ayrıca bkz. Mîrhând, 1883, 1084-1085; Maraşî, 1850, 328-334. İsmi geçen müelliflerin eserlerinde mektubun metni bazı küçük farklıklar dışında birbiriyile örtüşmektedir.

o, etraftaki şehirlerde saklanmış, bir yerde birkaç gün içinde kaldıktan sonra kendisine başka bir yer seçmişti. Buna rağmen her defasında başına çok sayıda insan toplanmıştır (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 476a).

Şunu belirtmek gerekir ki Emîr Muhammed Bey'e gönderilmiş olan bu mektup Doğu diplomatik kurnazlığının tipik bir örneğiydi ve mektubun içeriğinde Şeyh Hasan Cûrî samimi değildi. O, emîri, insanların kendisine yani şeyhe "çoğunluk itibarıyla ahiret yolunda kurtuluş ve necat bulmak için" geldiklerine ikna etmeye çalışıyordu (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 476a). Fakat eğer bu, gerçekten böyle olsaydı, o zaman Hasan Cûrî'nin saklanmasına gerek kalmazdı ve onu kimse kovalamazdı. Zira bu tür vaazlar bütün camilerin minberlerinden özgürce söylenmekteydi. Bu, elbette ki mevcut düzene karşı herhangi bir tehdit oluşturmuyor ve hiç kimse tarafından bastırılmaya çalışılmıyordu. Şeyh Hasan Cûrî, Râfîzî yani İmamiyye akımına mensup bir Şii olsa da dindar şeyh ve fakihlerin onun ölümünü istemeleri için sadece bu husus yeterli bir neden olamazdı. Oysaki bahsi geçen mektuba binaen din adamları ve soylular birkaç kez Hasan Cûrî'nin idamını talep etmişlerdi (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 476a-b). Bir defasında Emîr Muhammed Vâsâk³⁶ şeyhi arayıp bulmuş, onun hayatıyla ilgili bazı hususları ortaya çıkardıktan sonra onu suçlamaya başlamıştı. Bu olay, Şeyh Hasan Cûrî'yi Kûhistan'ı terk ederek Acem Irakı'na, Destecerdan'a gitmek zorunda bırakmıştı. Şeyh yalnız başına gitmiyor, takipçilerinden oluşan kalabalık bir kitle ona eşlik ediyordu (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 476b). Yolda onlar bazı tehlikelerle karşılaştılar ve şeyh Meşhed'e dönerek birkaç gün orada kaldı. Burada düşmanları ona karşı baskı uyguladılar. Aynı zamanda mektupta anlatıldığı üzere, "bir kez daha şeyhler, seyyidler ve fakihler entrikaya başlayarak hâkimlere mektuplar gönderdiler ve bu adamın isyan başlatmak ve hâkimiyeti ele geçirmek istediğini, onun takipçi ve müritlerinin sayısının çoğaldığını, onların silah ve mühimmat hazırladıklarını bazılarına telkin ettiler. Ayrıca onun Râfîzî (Şii İmamiyye) mezhebinin yaygınlaştıracağını söylediler" (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 476b). "Büyük emîr" Argunşah Cânî Kurbânî, Şeyh Hasan Cûrî'nin yakalanması için Meşhed'e elçi gönderdi. Fakat mektupta üstü kapalı ve belirsiz bir şekilde anılan bazı hususlardan dolayı elçi şeyhle müzakerelere başladı. Yalnız iki ay sonra Şeyh Hasan Cûrî, Emîr Argunşah'ın emri üzerine Kûhistan'dan Nişabur'a giden yolda tutuklandı ve Yazır nahiyesindeki Tak kalesine hapsedildi. Ona eşlik eden 60-70 "dervişi" ise muhtemelen direniş gösterdiklerinden dolayı sakatlayarak Tus'a gönderdiler (Mîrhând, 1883, 1085).

Hasan Cûrî'nin bu anlatısı, kendisinin ne kadar büyük bir coğrafyayı gezdiğini ve hiç kuşkusuz buralarda propaganda çalışmaları yaptığını ortaya koymaktadır.³⁷

Mektuba bakıldığında, Şeyh Hasan'ın görünüşe göre 739 yılının ortalarında / 1338 yılının sonlarında yani İran üzerinde üç yıl boyunca gezip dolaştıktan sonra tutuklandığı dikkate şayandır. Bununla beraber, artık 1336 veya 1337 yılında Beyhak yöresinde onun taraftarlarının isyanı vuku bulmuştu. Şeyh Hasan Cûrî şahsen bu isyanı yönetmemiştir. İsyân gitgide büyüme ve genişleme eğilimi göstermiş olsa da o, ayaklanmacılara katılmamıştır. Kaynaklarda onu böyle davranmaya zorlayan sebebin ne olduğu yer almıyor. Emîr Muhammed Bey'e mektubunda o, kendisinin

36 [Bu şahsın ismi Esak, Bâsak ve İshak olarak yazılmaktadır].

37 Mîrhând'ın (1883, 1083) sözlerine göre fakihler Emîr Argunşah'a hitaben; "Şeyh Hasan Cûrî fitne çıkaran bir adamdır, halkı Ehl-i Teşeyyu (Şii) mezheplerine davet etmektedir ve başkaldırı yapma düşüncesindedir" demişlerdi.

isyan çıkmasını istemediğine, barışın sağlanması yönünde çalıştığına, halkı daha fazla zorlamamak konusunda Emîr Argunşah'tan yazılı olarak ricada bulunsa da bu isteğinin olumlu bir karşılık bulmadığına ve sonunda “halkın tamamının galeyana gelerek sabırlarını kaybettikleri” için şeyhin iradesi dışında isyanın patlak verdiğine yemin etmekteydi (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 477a; Mîrhând, 1883, 1085). Bu mektup diplomatik bir belgedir ve şeyhin sözlerini onun gerçek düşüncesi olarak algılamak doğru değildir. Fakat kuşkusuz, isyan doğal bir şekilde patlak vermiş ve Şeyh Hasan Cûrî şahsen isyana katılmak için acele etmemişti. Muhtemelen bunun sebebi, isyana önderliğin hemen şeyhin güvenmediği insanların yani küçük feodallerin eline geçmesiydi. Zaten bunlar daha sonraları şeyhe ve onun tarikatına karşı düşmanca tavır sergileyeceklerdi. Belki de şeyh başka bir bölgede, daha kapsamlı bir ayaklanmanın başında bulunmayı ummaktaydı. Şeyhin böyle bir beklenti içinde Emîr Argunşah ile yazışarak onu ılımlı bir tavır takınmaya ve tavizler vermeye sevk ettiğini ve barış vaadinde bulunduğunu düşünebiliriz. Ancak elbette ki bu, sadece diplomatik bir kurnazlık olup, gerçek anlamda kendisiyle barışılması imkânsız olan uyanık düşmanı bir süreliğine uyutmak isteğinden kaynaklanmaktaydı.

[7. İsyanın Başlangıcı ve Serbedarlar Devletinin Kuruluşu]

Söylendiği üzere Batı Horasan'da isyan, Şeyh Hasan Cûrî'nin işaretinden önce doğal bir şekilde patlak vermişti. İlhanlı Devleti'nde sıradan bir durum olan tesadüfî bir olay, Moğol elçisinin bir köyde sergilediği uygunsuz davranışlar köylülerin sabrını taşırılmış ve uzun zamandan beri yetişmekte olan patlama gerçekleşmişti.³⁸ Bu isyan hakkında bilgi veren kaynaklar detaylar açısından farklılık gösterebilir de onların tamamı ayaklanmanın Sebzevar yakınlarındaki Beyhak yöresinin Baştın veya Paştın köyünde başladığı konusunda hemfikirdirler.³⁹

Baştın köyündeki olaylarla ilgili en ayrıntılı bilgiyi *Mücmel-i Fasîhî* vermektedir (Fasîhî, nr. B-709, vr. 358b-359b). “Elçi olan beş Moğol onların (Hüseyin Hamza ile Hasan Hamza adlı iki kardeşin) evinde kaldılar, onlardan şarap ve güzel kızlar talep ettiler ve ısrarcı bir şekilde onlara karşı zorbalık yaptılar ve aşağılayıcı davranışlarda bulundular. Kardeşlerden biri gitti ve bir yerden onlar için azıcık şarap bulup getirdi. Onlar sarhoş olduktan sonra güzel kızlar getirilmesi talebinde bulundular ve o yere vardılar ki kardeşlerin eşlerini zorla çekip almak istediler. Kardeşler birbirlerine dediler ki başımızı darağacında görsek bile biz kendimize karşı böyle bir davranışa müsaade etmeyiz. Onlar kılıçlarını çekerek geldiler, Moğolların beşini de öldürdüler ve çıkıp dediler ki biz kendi başımızı darağacına (ser be dâr) vereceğiz”.⁴⁰ Böylece

38 Reşideddin, yolculuk esnasında reyanın evinde konaklayan İlhanlı devlet görevlilerinin kadınlara karşı sık sık yaşanan şiddeti üzerine bilgi vermektedir. O, bir kethüdanın [köy topluluğunun başkanı]; “Birkaç yıl sonra bir tane bile meşru bir şekilde doğan çocuk bulunamayacak ve tamamı gayrimeşru bir şekilde Türklerden (göçebelerden) peydahlanmış veya melezi (Türkzâde ve iğdiş) olacaklardır” diye açıklama yaptığını aktarmaktadır (Reşideddin, İstanbul nüshası, vr. 677; Reşideddin, 1946, 313).

39 İbn Funduk diye bilinen Ebû'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhâkî'nin *Târih-i Beyhak* adlı eserine ve *Coğrafya-yı Hâfız-ı Ebrû*'ya göre Baştın, Beyhak vilayetinin 12 bucağından (bölük) birinin başlıca köyüydü (İbn Funduk, 1317, 38; İbn Funduk, nr. 1524, vr. 15a; Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 243a). XII. yüzyıla ait *Târih-i Beyhak*'a binaen Baştın bölüğünde 11 büyük köy vardı. Hâfız-ı Ebrû'ya göre ise XV. yüzyılda başlarında orada 6 köy mevcuttu. Hâlihazırda Baştın köyü, 36 köyden müteşekkil Kah-Baştın kırsal kesimine (dehistan) dâhildir (bkz. Kitâb-ı Coğrafya, 1945, 434-435).

40 *Târih-i Serbedârân*'a dayanan Mîrhând (1883, 1081) ve Hândmîr'in (1850, 143 ve sonrası) anlatıları, *Mücmel-i Fasîhî*'deki anlatı ile örtüşmektedir. Onların anlatımına göre Baştın köyünde yaşayan Hasan Hamza

isyan başlamış oldu. Köy halkının büyük bir kısmı Şeyh Hasan Cûrî'nin müritleriydi (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 474a; Mîrhând, 1883, 1081) ve muhtemelen uzun zamandan beri ayaklanmak için hazırlanmaktaydılar.

Aynı zamanda yerel toprak sahibinin oğlu olan Abdürrezzak da Baştin'e geldi. Orada o, elçilerin öldürülmesi nedeniyle Hasan Hamza ile Hüseyin Hamza'nın teslim edilmeleri talebinde bulunmaktan ötürü Hoca Alâeddin Hindû tarafından gönderilmiş olan elçiyle görüştü. Abdürrezzak, köyün sahibi (kethüda) olarak şöyle söyledi: "Hoca'ya de ki elçiler çirkeflik etmiş ve bu yüzden öldürülmüşlerdir" (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 474a). Elçi bu cevabı Alâeddin Hindû'ya ulaştırınca, o sinirlendi ve bahsi geçen iki kardeşi getirmekten ötürü yüz tane asker gönderdi. Kardeşler yardım için yine Abdürrezzak'a başvurular. O, köyden çıkıp askerlerle savaştı, onları kaçırmaya zorladı. Ardından yeni savaşa hazırlandı ve ahaliyi etrafına toplayarak Baştin köyünden harekete geçti (Mîrhând, 1883, 1081).

Hâfız-ı Ebrû ise başka bir versiyona yer vermektedir. O, Baştin'de köy reisi (reis-i dih) olmasının yanı sıra tahsildar (âmil) görevinde de bulunan şahsın, yerel toprak sahibinin oğlu Abdürrezzak tarafından öldürüldüğünü anlatmaktadır (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 474a).⁴¹Devletşah'ın belirttiğine göre Abdürrezzak Baştin'e döndüğüne kendisine şunları anlatmışlardı: "Hoca Alâeddin Muhammed Feryümedî (Hindû)'nin kız kardeşinin oğlu gelmiş ve birkaç günden beri bu köyde zulüm ve zorbalık yapmakta ve bizden şarap ile güzel kız talep etmektedir". Sinirlenen Abdürrezzak köy halkıyla beraber aynı gecede zorbuyı öldürmüştü (Devletşah, 1901, 277). XVI. yüzyıl derleyicisi Şeref Han Bidlisî'nin sözlerine göre ayaklanmacılar "Sebzevarlı serserilerden ve ayaktakımından" (*rünûd ü evbâş-ı Sebzevar*) ibarettiler (Bidlisî, 1862, 40, Hicri 737 yılının olayları içinde).

Bu versiyonlar arasında kayıp *Târîh-i Serbedârân*'in anlatımına dayanan Fasihi, Mîrhând ve Hândmîr'in versiyonları gerçeğe daha uygundur.⁴² Diğer yazarlar, İlhanlı memurunun öldürülmesini Abdürrezzak'a bağlamışlardır ve sırf daha sonra isyana o önderlik etti diye onun olaylardaki rolünü abartılı bir biçimde tasvir etmişlerdir.

Ortaçağ'da sık sık görüldüğü üzere, organize bir şekilde hareket edemeyen köylülerin doğal bir şekilde gelişen ayaklanması, kendi içinden gerçek bir halk önderi çıkaramamıştır. Böylece isyanın başına yerel toprak ağası Hoca Celaleddin Fazlullah Baştinî'nin genç oğlu geçmişti. O, eski bir taşra soyluları ailesine mensuptu. Onun soyu baba tarafından üçüncü Şii imamı Hüseyin'e (İbn Funduk, 1317, 46; İbn Funduk, nr. 1524, vr. 30a), anne tarafından ise Abbasî halifesi Harun er-Reşid'in İranlı veziri Yahya Bermekî'ye dayanmaktaydı.⁴³ XIV. yüzyılda Baştinî seyyidlerinin ailesi feodal sınıfının üst düzey zümresine mensup değildiyse de Beyhak yöresinin yerel taşra soyluları arasında büyük nüfuza sahipti. Sahip olduğu toprak alanları (emlâk) ve

ve Hüseyin Hamza adlı iki kardeşin evinde konaklayan devlet ulağı (elçi) bağırıp çağırarak şarap ve güzel kadın talep etmiş ve en son bazı kadınlara tecavüz etmeye kalkışmıştı. Buna tahammül edemeyen kardeşler; "Bu rezalete katlanmaktansa başımızı darağacına verimiz daha iyi" diye haykırması ve elçiyi öldürmüşlerdi.

41 Mîrhând, bu versiyonu da aktarmasına rağmen yukarıda belirttiğimiz ilk versiyonu daha inandırıcı buluyor.

42 Mîrhând ve Hândmîr sadece bir elçinin katlinden söz etmişlerse de Fasihi beş elçinin öldürüldüğünü aktarmıştır. Bu olayla ilgili *Mücmel-i Fasihî*'yi diğer iki yazarın eserinden ayırıştıran tek nokta da zaten budur.

43 Devletşah'ın (1901, 277) sözlerine göre Fazlullah Baştinî, anne tarafından Sâsânîler zamanında "Cüveyn şahı" diye adlandırılan yerel bir beyin soyundan gelmekteydi.

menkul mal varlıkları (esbâb) bakımından Beyhak yöresinde Fazlullah Baştinî'ye eşit olacak kimse yoktu (Devletşah, 1901, 277).

Abdürrezzak Baştinî, ilhan tarafından Kirman'a finans memuru olarak atanmıştı. Kendisi toplanmış vergi meblağını harcadıktan sonra⁴⁴ divana olan borcunu ödemekten ötürü babasından kalma emlakini satmak amacıyla memleketine gelmişti (Devletşah, 1901, 277). Tam o sırada İlhan Ebû Said'in ölüm haberi ulaştı. Abdürrezzak sevindi ve devlet hizmetini terk ederek sakin bir şekilde kendi köyü olan Baştin'e döndü. Orada vuku bulan olayları duyunca, o, kararlı bir şekilde köylüleri destekledi ve onları Moğol hâkimiyeti aleyhine isyana davet etti. Kaynaklardaki bu anlatı doğru ise İlhanlı hâkimiyetiyle bağlantısı zaten koptuğu için Abdürrezzak açısından bu kararın alınması zor olmamıştı. Onun kaybedecek hiçbir şeyi yoktu ve bu hırslı genç, ayaklanan köylülerin eliyle kendisi için geniş bir alanda beylik kurabilirdi.

Kaynaklara göre genç köylü yiğitlerden oluşan kalabalık silahlandı ve fiziksel gücü ve kahramanlığından dolayı değer verdikleri Abdürrezzak'ı kendilerine lider olarak seçtiler (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 474a). Ayaklanmacılar Serbedarlar adını aldılar. *Târîh-i Serbedârân*'a dayanan kaynakların anlatımına göre bu adlandırma, "darağacı için başlar" yani "darağacına mahkûm olan başlar", "asılacaklar", "çaresizler", "kararlılar" diye yorumlanmakta ve bu adlandırmanın meydana gelmesini aşağıdaki şekilde açıklamaktadırlar. Ayaklanmacılar diyorlardı: "Hâkimiyeti elinde tutan insanlar çok zulüm yapıyorlar. Eğer Yüce Tanrı bize yardım ederse zorbalığa son vereceğiz ve zorbaları bertaraf edeceğiz. Eğer başaramazsak o zaman başımızın darağacına asılmasına razıyız, fakat şiddet ve baskıya tahammül etmeyeceğiz" (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 474a). Devletşah ise Serbedar adlandırmasının kökenini farklı bir şekilde izah etmektedir. Onun açıklamasına göre ayaklanmış olan Baştin sakinleri darağacı ("dar" kelimesi sadece "ağaç" veya "direk" anlamını da ifade edebilir) dikmiş, onun üzerinden sarıklar ve şapkalar asmış ve bunları ok ve taşlarla vurmaya başlamışlardı (Devletşah, 1901, 278). Bu durumda darağacındaki sarık ve şapkaların sembolik olarak düşmanların başlarını ifade etmesi mümkündür. XVI. yüzyıl derleyicisi Şeref Han Bidlisî, Serbedar isminin kökenine dair daha bir versiyon sunmaktadır: "O (Abdürrezzak), etrafına Sebzevarlı serserileri ve ayaktakımını (rünûd ve evbâş) toplayarak Sebzevar'ın kapısı yanında bir darağacı kurdu ve dedi ki benimle birlik olan herkes, bütün dünya ve dünyanın sakinleri nezdinde bize bağlı ve bizimle hemfikir oldukları ortaya çıksın diye kendi başları yerine sarıklarını buradan asmalıdır" (Bidlisî, 1862, 40-41). Bu anlatıların, ilk manası sonraki kuşakların nazarında artık belirsizleşmiş olan adlandırmanın anlaşılması için daha sonra uydurulmuş birer efsane oldukları ihtimalini göz ardı edemeyiz.

Zahireddin Maraşî ve Mahmud Şebânkâreî gibi bazı kaynaklarda Serbedar yerine Serbedal kelimesine rastlamaktayız. Öyle veya böyle, bu adlandırma kısa bir zamanda bütün Orta Doğu'da yüksek ses getirdi ve büyük bir ün kazandı.

Neredeyse bütün kaynakların açıklamalarına göre Baştin isyanı, 12 Şaban 737 / 16 Mart 1337 tarihinde baş gösterdi.⁴⁵ Fakat Devletşah'ın anlatımına binaen bu tarih,

44 Fasihi (nr. B-709, vr. 359a), Abdürrezzak'ın ne Kirman'daki görevinden ne de harcamalarından bahseder, sadece onun han tarafından "bağışlandığını" ve hanın ölümünü takiben Abdürrezzak'ın Baştin'deki evine gittiğini söyler.

45 Şebânkâreî'nin *Mecmau'l-Ensâb*'ını devam ettiren müellif, Abdürrezzak'ın 9 Şaban 737 / 13 Mart 1337 tarihinde ayaklandığını söyler (bkz. Feryûmedî, nr. C-372, vr. 249a).

daha sonraki bir olaya, vezir Alâeddin Hindû'nun ölümüne aittir. İsyân, İlhan Ebû Said'in ölümü (30 Kasım 1335) hakkında haber ulaştıktan az sonra çıktığı için onun daha 1336 yılında başladığını düşünmeliyiz.⁴⁶

Horasan'ın veziri Alâeddin Muhammed Hindû, Baştın ayaklanmasını bastırmak için bin tane süvari gönderdi. Fakat köylüler onları dağıttılar ve kovdular. Bunun ardından ayaklanmacılar, vezir Hindû'nun kendisini ortadan kaldırmaya karar verdiler. O, Feryumed'den ayrılarak, Horasan valisi Emir Şeyh Ali'nin bulunduğu Esterâbâd'a kaçtı. Lakin Serbedarlar veziri takip etmek için 300 adam gönderdiler. Onlar vezire yetişerek yakaladılar ve Gürgân'daki Kebûd-Câme civarındaki dağlarda onu öldürdüler.⁴⁷ Bundan sonra Serbedarlar vezir Hindû'nun hazine ve servetini ele geçirerek kendi aralarında paylaştılar. O sırada Serbedarların askerî kuvveti 700 silahlı adamdan oluşmaktaydı (Mîrhând, 1883, 1082; Devletşah, 1901, 278). Zahireddin Maraşî'nin sözlerine göre kendisini mağdur hisseden herkes Serbedarlara katılıyordu (Maraşî, 1850, 104).

İlk zamanlarda Serbedarlar, büyük feodallere (Moğollara ve onların taraftarlarına) karşı gerilla savaşı veriyorlardı. Serbedarlar hakkında onların düşmanlarından anlatılar dinlemiş olan İbn Battûta, ilk zamanlarda Serbedarların başında yedi cesur liderin durduğu bilgisini vermektedir. Bunlar Mesud (Abdürrezzak'ın kardeşi Veciheddin Mesud), Muhammed (muhtemelen Mesud'un gulanı olan Aytimur Muhammed) ve onların beş arkadaşıydı. İbn Battûta'nın sözlerine göre gündüzleri Serbedarlar pusuda oturuyor, akşamları ve geceleri ise yağmacılık için ortaya çıkmış oluyorlardı. Onlar yolları kesiyor, insanların parasını ve malını alıyorlardı. "Onlar gibi şer ve fesat ehli insanlar" da kitleler halinde onlara katılıyor ve onların sayısı önemli boyutlara ulaşıyordu (İbn Battûta, 1853-1859, 3/65).

İbn Battûta'nın anlatısında sınıfsal açıdan Serbedarlara düşman olan çevrelerin düşüncelerinin yansımaları kolayca görmek mümkündür. İbn Battûta'nın yağmacılık diye nitelendirdiği davranış, aslında Serbedarların sadece kendi düşmanlarından savaş ganimeti ele geçirmesinden ibaretti. Bu, Ortaçağ savaşlarının çok eskiden beri belirlenmiş olan âdetiydi ve eğer bunu feodaller yerine getirmiş olsaydılar, İbn Battûta ve onun gibileri bu davranışı çok şerefli bir iş olarak görürlerdi.⁴⁸ Serbedarların asla kim olduğuna bakmaksızın herkesi yağmalayan eşkıyalar olmadıkları, yine aynı İbn Battûta'nın aşağıdaki anlatısından görülmektedir. Onun dediğine göre Serbedarlar o kadar büyük bir dürüstlük sergiliyorlardı ki onların kampında yere düşmüş olan dinar ve dirhemleri kimse almıyordu ve bunların sahipleri geri dönerek kendi paralarını bulabiliyorlardı (İbn Battûta, 1853-1859, 3/65).

Az sonra Serbedarlar Beyhak yöresinin merkezi olan Sebzevar'ı ele geçirdiler, ardından da diğer komşu şehirlere hâkim oldular (İbn Battûta, 1853-1859, 3/65). Hândmîr'in sözlerine binaen Beyhak yöresinde Serbedarlara direniş gösterecek hiç

46 Baştın'de ayaklanmayı ve "Serbedarlığın başlangıcı" Hicri 736 yılının (21 Ağustos 1335 ve 9 Ağustos 1336 arasında) olayları içinde ele alan, Abdürrezzak'ın Sebzevar'ı ele geçirmesini ise 737 / 1336-1337 yılı içinde anlatan *Mücmel-i Fasihi*'deki tarihlendirme bunu teyit etmektedir (bkz. Fasihi, nr. B-709, vr. 358b,360a). Muhtemelen en doğru tarihlendirme bu olmalıdır.

47 Bunu Devletşah anlatmaktadır. Diğer kaynaklar ise vazir Hindû'nun katlinin Şehreçe-i Nou (Yeni Kasaba) adlı yerde gerçekleştiğini belirtmektedirler. *Mücmel-i Fasihi*'ye göre Hindû Mazenderan'a kaçmış ve yalnız 742 / 1341-1342 tarihinde orada Serbedarlar tarafından öldürülmüştür (Fasihi, nr. B-709, vr. 362a).

48 Örneğin bkz. İbn Battûta, 1853-1859, 2/309-310 (İlgili yazar, Küçük Asya'daki Aydın beyinin yağmacı akınlarını büyük bir beğeniyle anlatmaktadır).

kimse yoktu (Hândmîr, 1850, 144). Serbedarlar Sebzevar'ı direnişsiz bir şekilde ele geçirmişlerdi. Mîrhând'a göre Sebzevar'ın askerî yöneticisi Serbedarlara teslim olmuştu (Mîrhând, 1883, 1082).

Sebzevar'da bulunan sağlam iç kale, Serbedarların karargâhına ve yeni kurulmuş olan Sebedarlar Devleti'nin başkentine dönüştü.⁴⁹

Hâfız-ı Ebrû, "Bu başarının ardından kalkışma her tarafa yayıldı... ve bu nedenle Horasan'ın büyük bir kısmında fitneler baş gösterdi" diye yorum yapmaktadır (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 474a). Serbedarlar Cüveyn, İsfereyîn, Cacerm, Biyar ve Hucend'i ele geçirdiler. Emir unvanı alan Abdürrezzak, Cuma namazları sırasında kendi adının hutbede anılmasını ve Sebzevar'da darp edilen paraların üzerine kendi adının basılmasını emretti (Hândmîr, 1850, 145). Ayrıca Şii mezhebi yaygınlaştırıldı.

Abdürrezzak, Sebzevar'ın iç kalesinde kendi kardeşi Veciheddin Mesud tarafından öldürüldü. Bu olay, Devletşah'a (1901, 279) göre 738 yılının Safer ayında (29 Ağustos ve 26 Eylül 1337 tarihleri arasında),⁵⁰ diğer kaynaklara göre ise 12 Zilhicce 738 / 1 Temmuz 1338 tarihinde gerçekleşti. Bütün kaynaklar Mesud'u haklı buluyor ve onun kendi kardeşini öldürmesini onurlu bir sebeple ilişkilendiriyorlar. Onların anlattıklarına binaen Abdürrezzak, vezir Alâeddin Hindû'nun güzel dul kızını esir ederek onunla zorla evlenmek istemiş, fakat bu kadının çaresiz durumuna ve gözyaşlarına acıyan Veciheddin Mesud onu serbest bırakmış ve güvenli bir şekilde salıvermişti. Bu olay, kardeşler arasında tartışmaya yol açmış ve o esnada ağabeyinin saldırısından kendini koruyan Mesud onu kale duvarının üzerinden yere atmıştı. Ancak bu hikâyeye güvenmeye değmez. Mesele şudur ki kaynaklarda muhafaza edilmiş olan her iki versiyon Veciheddin Mesud'u idealize etmekte, Abdürrezzak'ı ise her türlü kötülemedir. Kaynaklardaki bu yaklaşım, onların yazarlarının sınıfsal oryantasyonuyla ilgilidir. Abdürrezzak Serbedarların önderi olmasına rağmen muhtemelen sahip olduğu hırs yüzünden Horasan soyluları onu feodalleri yağmalayıp öldüren ve onların kasırlarını ele geçiren ayaklanmacı köylülerin elebaşı olarak görmekteydiler. Hâlbuki Veciheddin Mesud, kendisini daha ılımlı bir akımın taraftarı olarak göstermekteydi.⁵¹

[8. Veciheddin Mesud'un Saltanat Dönemi]

Veciheddin Mesud'un önderliğinde (1338-1344) Serbedarlar, Moğol-Türk göçebe soylularını ve onlara katılmış olan üst düzey yerel feodalleri baştan başa bozguna uğrattılar. Veciheddin Mesud'u idealize eden İran kaynaklarının hep birlikte belirttiklerine göre o, bin süvari ve iki bin yaya olmak üzere yanında sadece üç bin

49 Mahmud Şebânkârî'nin *Mecmau'l-Ensâb*'ını devam ettiren müellife göre Abdürrezzak, ilk kez 5 Şevval 737 / 7 Mayıs 1337 tarihinde Sebzevar'a girerek şehri ele geçirdiyse de aynı gün içinde orayı terk etti. 12 Safer 738 / 9 Eylül 1337 tarihinde ise o, ikinci kez Sebzevar'a girdi ve iç kaleyi ele geçirdi (Feryümedî, nr. C-372, vr. 249b). *Mücmel-i Fasîhî*'ye göre Serbedarların Feryümedî ve Sebzevar'ı ele geçirmeleri Hicri 737 yılında yani 10 Ağustos 1336 ve 29 Temmuz 1337 tarihleri arasında gerçekleşmişti (Fasîhî, nr. B-709, vr. 359b).

50 Eğer bu tarihlendirme doğru ise o zaman Serbedarlar hareketi 1336 yılının yazında başlamıştır. Çünkü Devletşah'a göre Abdürrezzak 1 yıl ve 2 ay boyunca hüküm sürmüştür.

51 Devletşah'ın (1901, 279) "Horasan'ın soylu kişileri ve ahalisi Mesud'un bu davranışını beğendiler" şeklindeki açıklaması dikkate şayandır. *Mücmel-i Fasîhî*, Abdürrezzak'ın vezir Hindû'nun kızıyla zorla evlenme çabası gösterdiğine ilişkin hiçbir şey söylemiyorsa da Abdürrezzak'ı "soylu ailelere mensup kişilere karşı aşâğılık bir şekilde davrandığı" için suçluyor (Fasîhî, nr. B-709, vr. 360a).

Serbedar bulunduğu halde, bir gün içinde Horasan emîrlerinin toplamda yetmiş bin süvari ve yayadan oluşan üç tane feodal askerî birliğini darmadağın etmişti.⁵² Bu üç askerî birlik, Argunşah Cânî Kurbânî başta olmak üzere Horasan emîrlerinin ön istişaresinden sonra toplanmışlardı. Şöyle ki Argunşah emîrleri ikna ederek, onların Serbedarları kovmadıkları müddetçe özellikle de Şeyh Hasan Cûrî'nin kalabalık müritleri ve taraftarları yüzünden Horasan'da yaşamalarının mümkün olmayacağını söylemişti. Emîrler önceden belirlenmiş olan gün ve saatte, öğle namazı vaktinde Nişabur civarında üç feodal askerî birliğinin bir araya geleceği ve daha sonra hep beraber Serbedarlara saldıracakları konusunda anlaşılabilir. Lakin birbirleriyle rekabet halinde bulunan feodaller bu anlaşmaya uymadılar ve Nişabur etrafına aynı günde fakat farklı saatlerde vardılar. Serbedarlar onları ayrı ayrı olarak darmadağın ettiler ve bir hayli ganimet ele geçirdiler. Argunşah'ın kendisi askerlerini panik içinde kaçırmaktan vaz geçirmeye çalıştıysa da başaramadı ve en sonunda kendisi de kaçtı. İran kaynakları o günü İranlıların "Türkler" yani Moğol-Türk göçebeleri üzerindeki zaferi olarak yorumlamaktadırlar.⁵³ İşte İranlı tarihçilerin bu durumda Serbedarlara sempatisi zikri geçen hususla ilgilidir. Söz konusu tarihçiler, Veciheddin Mesud'u överek Serbedarların Sahipkıranı diye adlandırmaktadırlar. Belli olduğu üzere Sahipkıran (saadetli yıldızların kavuşma anının sahibi) unvanı, resmî tarihçiler tarafından Timur'a atfedilmekteydi. Veciheddin Mesud'un komutası altındaki Serbedarların aynı günde üç "Türk" birliğini bozguna uğratmasından söz eden Devletşah, "Âdem zamanından itibaren ona (Mesud'a) kadar hiçbir kimse böylesine bir iş yapmamış ve tarihçiler (böylesine bir olay) anlatmamışlardı" diye yazmaktadır (Devletşah, 1901, 280).

Kuşku yok ki bu savaşın (veya üç savaşın) tafsilatı, kaynaklarda aktarılan efsanevi ayrıntılarla abartılmıştır. Fakat Serbedarlar tarafından Moğol-Türk göçebe emîrlerinin Horasan grubunun darmadağın edilmesinden ibaret olan esas olgu, bunun akabinde gerçekleşen tarihî olayla, yani bütün Batı Horasan'ın Serbedarlar Devleti'ne katılmasıyla teyit edilmektedir. Serbedarlar gösterişli bir şekilde Nişabur'a giriş yaptılar. Serbedarlar Devleti şimdi batıdan doğuya doğru Damgan'dan başlayarak Cam'a kadar, kuzeyden güneye doğru ise Habuşan'dan başlayarak Turşiz'e değin uzanmakta, yani 500 km uzunluğa ve 200 km genişliğe sahip bulunmaktaydı (Devletşah, 1901, 281).⁵⁴ İbn Battûta'nın sözlerine göre Nişabur, Serahs, Zave, Tus

52 Bu birliklerin her birindeki muhtemelen abartılı asker sayısı ile ilgili muhtelif kaynaklarda değişik rakamlara yer verilmektedir. Şöyle ki Mîrhând'a (1883, 1080) göre Emîr Mahmud İsferyâni 20 bin, Emîr Muhammed Tevekkül Cânî Kurbânî 25 bin ve Emîr Argunşah Cânî Kurbânî 25 bin savaştığı getirmişlerdi. Devletşah'a (1901, 280) göre ise Emîr Muhammed Türkmen 8 bin, Emîr Kara Buka Cânî Kurbânî 20 bin ve Emîr Argunşah 30 bin savaştığıyla gelmişlerdi. *Mücmel-i Fasihi*'ye binaen 738 yılında (30 Temmuz 1337 ve 19 Temmuz 1338 arasında) Veciheddin Mesud sadece 700 Serbedar ile Emîr Argunşah'ın 10 bin süvari ve piyadesini bozguna uğratarak kovmuş ve ardından Nişabur'u ele geçirmişti. 739 yılında (20 Temmuz 1338 ve 8 Temmuz 1339 arasında) ise onun iki bin kişilik birliği aynı gün içinde ayrı ayrı üç orduyu – şafak vaktinde Emîr Mahmud İsferyâni'nin 20 bin savaştığını, kuşluk vaktinde Emîr Muhammed Tukul'un 20 bin savaştığını ve öğle namazından sonra Emîr Argunşah'ın 30 bin askerini – kaçırmaya mecbur bırakmıştı. Bu arada Argunşah'ın ordusu diğer iki ordunun darmadağın edildiğini duyarak savaşa girmeden geri çekilmişti (Fasihi, nr. B-709, vr. 360a-b).

53 Zahiruddin Maraşi'nin (1850, 104) sözlerine göre Serbedarlar, "şehirden (Sebzavar'dan) çıkarak Türk emîrlere ve diğer zorbalara (mütegallibân) saldırdılar ve çok sayıda servet ve savaş ganimeti toplayarak kendi ordularını iyice donattılar".

54 Zahiruddin Maraşi'ye (1850, 104) göre Serbedarlar Devleti Cam ve Baherz hududundan Mazenderan sınırına kadar uzanmaktaydı.

ve Cam Serbedarların eline geçmişti (İbn Battûta, 1853-1859, 3/65). Emîr Argunşah, Etrek çayı kıyılarına kaçmıştı. Onun oğlu Muhammed Bey ise Kopetdağ'ın kuzey yamacındaki vahalarda tutunmaktaydı.

İbn Battûta'nın verdiği bilgiye göre Veciheddin Mesud "sultan unvanı almıştı" (İbn Battûta, 1853-1859, 3/65-66). Hâfız-ı Ebrû'nun anlatımı da bu malumatı teyit etmektedir. Adı geçen müellife göre Serbedarların hükümdarı, "İslâm'ın sultanı, yedi iklimin (dünyanın) şahlar şahı, gökyüzünden destek alan, düşmanları yenen, Hakk'a ve dine layık olan Mesud" (*Sultan-ı İslâm, şâhinşâh-ı heft iklim, el-müeyyed mine's-semâ, el-muzaffer li'l-a'dâ ve Vecihü'l-Hak ve'd-din Mesud*) unvanını taşımaktaydı (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 479a). O zamanlarda sultan unvanı, bağımsız bir devletin hükümdarı olma algısıyla özdeşleştirilmekteydi. Böylece hareketin başına geçen küçük feodal, İslâm monarşisinin geleneksel şeklini kabul ettirmişti.

Devletşah dışındaki kaynaklar Veciheddin Mesud'un iç politikası hakkında hiçbir şey söylemiyorlar. Devletşah'a gelince o da bu konuda az bilgi veriyor. Köylüler arasında şöhret kazanmak isteyen Veciheddin Mesud, onların arasından 12 bin kişiyi kendi ordusuna alarak onlara daimi maaş (ulûfe) bağlamıştı (Devletşah, 1901, 280). Esas itibarıyla köylülerden oluşan bu ordu yüksek savaş becerisi göstermişti. Buna ilaveten yeni ortaya çıkmış olan "İslâm sultanı" yine de eski feodal hükümdarları örnek alarak kendisine 700 Türk gulamdan ibaret hassa birlik kurmuştu (Devletşah, 1901, 280). İbn Battûta'nın belirttiği üzere Serbedarların sultanı, diğerlerinin firari kölelerini memnuniyetle kendi hizmetine alarak⁵⁵ onlara at ve para veriyordu. Muhtemelen bu durumda kölelerin kitlesel bir şekilde özgürlüğe kavuşturulmasına yönelik herhangi bir destek verilmesi değil, kölelerin özel bir zümresi olan gulamların veya memlûklerin yani köle kökenli savaşçıların Serbedar saflarına geçişinin teşvik edilmesi söz konusudur. Kaynaklarda Serbedarlar tarafından ne zamansa kölelik kurumunun ortadan kaldırılması hedefinin öne sürüldüğü ihtimaline mahal verecek herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. X-XI. yüzyıllarda Karmatîler arasında özgür çiftçi ve zanaatkarlar için genel eşitlik ve toprak üzerinde ortak mülkiyet sloganlarının, Lahsa'da görüldüğü üzere kamu malı olan yabancı kölelerin tarla ve bahçelerde çalıştırılması eşliğinde hayata geçirildiğini unutmamalıyız (Farsça metin için bkz. Nâsır-ı Hüsrev-i Alevî, 1881, 82; Rusça tercümesi için bkz. Nasir-i Xusrau, 1933, 180).

Zahireddin Maraşî'nin sözlerine göre Veciheddin Mesud kendi ordusu içinde, kendi nökerleri ve arkadaşları arasında onlara eşit birisi olarak davranıyor ve ganimet paylaşıldığında kendisi için ayrıcalık yapılması talebinde bulunmuyordu (Maraşî, 1850, 104). Bir başka deyişle o, Müslüman hukukuna göre savaş ganimetinden hükümdar için ayrılması gereken beşte birlik (humus) kısmın kendisine verilmesini talep etmiyordu. Elbette ki Veciheddin Mesud'un bu tarz davranışı, halk ordusu içinde kendisi ve hanedanı için bütün taleplerini yerine getirecek bir şekilde sağlam bir dayanak oluşturma çabasından kaynaklanmaktaydı. Fakat savaş ganimetinin paylaşılmasında gerek Müslüman hukukuna ve gerekse de Cengiz Han Yasası'na aykırı olan eşitlik ilkesi, büyük ihtimalle Şeyh Hasan Cûrî'nin eşitlik propagandasının etkisi altında Serbedar halk kitlesi tarafından öne sürülmüştü. Moğol hâkimiyeti döneminde köylülerin üzerine düşen en ağır yük, feodallere ödenen toprak vergisinin yüksek olmasından kaynaklanıyordu. Bu vergi hatta Gazan Han'ın reformlarından sonra bile

55 "Köleler kendi efendilerinden kaçıyorlardı" (İbn Battûta, 1853-1859, 3/66).

pek çok yerde brüt mahsulün %60'ından aşağıya inmemişti. Köylülerin yardımıyla iktidara gelen Veciheddin Mesud'un, feodallere ödenecek toprak vergisinin temelini oluşturan haracın meblağını azaltmaması mümkün değildi. Kaynakların belirttiği üzere Serbedarların son hükümdarı olan Ali Müeyyed'in zamanında köylüler brüt mahsulün onda üçü oranında doğal ürünlerle haraç ödüyorlardı ve bunun dışında bir dinar para veya bir batman tahıl bile ödemiyorlardı (Devletşah, 1901, 287.).⁵⁶ Bir başka deyişle haracın meblağı, mahsulün %30'u oranında indirilmiş, doğrudan şeriata dayanmayan diğer vergiler ise ortadan kaldırılmışlardı. Büyük bir ihtimalle Horasan'daki Serbedarlar Devleti'nde bu düzen en başından beri kurulmuştu. Aynı şekilde şeriata dayanmayan vergilerin ortadan kaldırılması talebi, 1365 yılında Semerkant Serbedarlarının lideri olan Mevlanazâde tarafından öne sürülmüştü (Barthold, 1906, 1-19).⁵⁷ Görünüşe göre bu, Serbedarların ılımlı kanadının siyasi programındaki maddelerden biriydi. Serbedarların aşırı kanadının başlıca talebi ise hukuk ve mülkiyet bakımından eşitliğin sağlanmasıydı.

Devletşah, "Serbedar ileri gelenlerinin" varlığından defalarca bahsetmiştir. Şöyle ki Serbedarların geç dönem hükümdarlarından biri olan Pehlivan Hasan Damganî "Serbedar büyüklerinden" (*ez büzürgân-ı Serbedâr*) idi (Devletşah, 1901, 284). O ve Hoca Nasrullah Baştinî "Serbedarların büyüklerinden ve emîrlerinden" (*ez ekâbir ü ümerâ-yı Serbedâr*) idiler (Devletşah, 1901, 285). XV. yüzyılın birinci yarısında yaşamış olan İranlı büyük şair Emîr Şâhî Sebzevârî'nin ataları "Serbedar büyüklerinden idiler" (Devletşah, 1901, 426). Serbedarlar Devleti yıkıldığında, Emîr Şâhî Sebzevârî'nin menkul mülkiyetine (esbâb)⁵⁸ ve irsî emlakine (emlâk-i mevrûs) divan yararına el koyulmuş, fakat şairi himaye eden Timurlu şehzadesi Mirza Baysungur'un çabaları sayesinde bunların bazıları yeniden ona iade edilmişti (Devletşah, 1901, 426). Şair ihtiyarladığında, Sebzevar'da küçük bir mülk arazisi vardı ve kendisi orada "zevk ve sevinç içinde çiftçilikle uğraşmaktaydı" (Devletşah, 1901, 427). Kuşkusuz, bu işte o, ortakçı köylülerin yardımından yararlanmaktaydı. XV. yüzyıl şairi Şerefeddin Rıza soylu bir ailedendi. Serbedarların hâkimiyeti zamanında ve Serbedarların son hükümdarı olan Hoca Ali Müeyyed döneminde onun ataları vezir makamında bulunmuşlardı.⁵⁹ Aktarılan örneklerden anlaşıldığı kadarıyla bu Serbedar büyükleri (büzürgân-ı Serbedâr), Moğol hükümlerine ve Moğol-Türk askerî göçebe soylularına olan nefretlerinden dolayı Serbedar hareketine katılmış olan ve Horasan'daki Serbedarlar Devleti'nde yüksek makamlarda bulunan yerel küçük feodaller idiler. Tahmin edebiliriz ki Veciheddin Mesud ve onun halefleri, Moğollardan kurtarılmış olan toprakların bir kısmını yerel küçük feodallere ve aynı zamanda köylülerin üst zümresinden olan taraftarlarına dağıtmış ve böylece söz konusu Serbedar ileri gelenlerinin sıralarını yeni insanlarla kuvvetlendirmişlerdi.⁶⁰

56 Metin için aşağıya bk.

57 V. V. Barthold'un Semerkant'taki Serbedarlar hareketine dair makalesinde Abdürrezzak Semerkandî'ye dayanılarak Mevlanazâde'nin konuşmasından bir alıntı aktarılmıştır: "Baç ve haraç adıyla Müslümanlardan cizye toplayarak bunları dilediği şekilde harcayan bir hâkim..." (Barthold, 1906, 15).

58 Fakat bu terim, işletme tarzındaki emlaki de ifade etmiş olabilir.

59 "Hasep ve nesep sahibi bir adamdı... Onun ataları Serbedarlar ve Hoca Ali Müeyyed zamanında vezir olmuşlardı" (Devletşah, 1901, 462-463).

60 Serbedar hükümdarı Yahya Kerrâbî'nin himayesi sayesinde soylular sınıfı içine giren hain adamlar hakkında Mîrhând'ın (1883, 1087) açıklamalarına binaen bu konuda muhakeme yürütmek mümkündür.

Veciheddin Mesud zamanında Serbedarlar arasında aşırı akım da oluşmuştu. Bu akımın oluşumuna Şeyh Halife ve Şeyh Hasan Cûrî'nin vaazları zemin hazırlamışlardı. Argunşah ve Horasan'ın Moğol-Türk emirleri üzerinde kazandığı zaferlerin hemen ardından Veciheddin Mesud, kaledeki hapiste mahzun kalmış olan Şeyh Hasan Cûrî'yi serbest bırakmak durumundaydı. Bu teşebbüsün Mesud'dan gelmediği şüphe götürmemektedir. Bu, daha önce de ifade edildiği üzere şeyhin son derece şöhret bulduğu halk kitleleri ortamından gelen bir istektir. Hatta Kûhistan'daki uzak Tun'da Şeyh Hasan'ın Cûrî'nin koyu bir taraftarı olan Hoca Esad, şeyhin diğer müritlerine ve onun tarikatının dervişlerine hitaben şöyle demişti: “Siz güvenilirmez Müslümanlarsınız. Acaba şeyh zincire bağlı otururken, sizin onu serbest bırakmaya çalışmamanız ve sakin bir şekilde evlerinizde oturmanız sizin açınızdan bir rezalet değil mi?” Aynı Hoca Esad, kendi şeyhinin hapis hayatını gönüllü olarak paylaşmasına izin vermesini Emîr Argunşah'tan rica etmişti. Akabinde Argunşah, Emîr Mahmud İsferyânî'ye hitaben Şeyh Hasan'ın bunun gibi kaç müridi bulunduğunu sormuştu. Emîr (Mahmud) ise Esad gibi 500 müridin olduğunu söylediğinde Argunşah; “Her kimin Esad gibi on müridi olursa, o kişi onlarla birlikte dünyayı yıkacak gücü sahip olur” diye bir tespitte bulunmuştu. Takalesinin reisine mahpus Şeyh Hasan'ı sıkı bir şekilde kontrol altında tutması emredilmişti. Şeyhin müritlerinden olan yetmiş kişi onu serbest bırakacaklarına veya canlarını bu yolda feda edeceklerine dair yemin etmişlerdi.

Bir versiyona göre onlar bunu başarmış, diğer bir versiyona göre ise Şeyh Hasan'ı Yazır'a bir bölük süvariye gelen Veciheddin Mesud zor kullanarak serbest bırakmıştı (Mîrhând, 1883, 1083).⁶¹

Kuşkusuz, Veciheddin Mesud kendi otoritesini pekiştirmekten ötürü Şeyh Hasan Cûrî'nin halk üzerindeki etkisini kullanmak istiyor (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 475a) ve şeyhi kendi elinde bir alete dönüştürmeyi düşünüyordu. Mesud görünürde Şeyh Hasan'a çok büyük bir saygı gösteriyor ve kendisini “şeyhlerin şeyhi” olan Hasan Cûrî'nin müridi olarak gördüğünü beyan ediyordu (Devletşah, 1901, 280). Sebzevar'da okunan hutbelerde şeyhin ismini ilk sırada, Veciheddin Mesud'un ismini ise ikinci sırada anmaya başlamışlardı. Serbedarlar Devleti'nde sanki iki başkanın olduğu kabul edilmişti: manevi iktidarda Şeyh Hasan, siyasi iktidarda ise Sultan Veciheddin Mesud bulunuyordu.⁶² Elbette ki bu durum, şeyhin halk kitleleri arasındaki muazzam şöhretinden kaynaklanıyordu.

İlk başta Şeyh Hasan Cûrî ile Veciheddin Mesud anlaşarak faaliyet gösteriyorlardı. Fakat çok geçmeden, beklenildiği gibi, onların arasında ayrışma meydana geldi ve her birinin kendi taraftar çevresi oluştu. Hâfız-ı Ebrû'nun sözlerine göre “Serbedar topluluğu iki gruba ayrıldı: Şeyh Hasan'ın takipçileri Şeyhiler, Emîr Mesud'un taraftarları ise Serbedarlar diye isimlendirildiler” (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 479b). Böylece Serbedarlar arasında ılımlı veya sırf Serbedar akımı ve aşırı veya “derviş”, Şeyhî akımı oluştu. Daha önce de ifade edildiği üzere XIV-XV. yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu'da baş göstermiş olan diğer halk hareketlerinde de benzeri akımlar gözlemlenmektedir.

61 Mîrhând her iki versiyonu aktarmaktaysa da ilk versiyonu doğru bulunduğunu söylemektedir. Şeyh Hasan'ın Emîr Muhammed Bey'e yazmış olduğu ve Hâfız-ı Ebrû, Mîrhând ve Zahireddin Maraşî'nin aktarmış buldukları mektupta üstü kapalı bir şekilde şeyhin Sebzevarlılar tarafından kurtarıldığından bahsedilmektedir. Devletşah, şeyhin kurtuluşunda Mesud'un yer aldığından söz etmemektedir.

62 *Târih-i Hâfız-ı Ebrû*'da şeyh hakkında şöyle denilmektedir: “*Şeyhülislam, sultan-ı evliyaullahü'l-'azâm, mürsidü's-sâlikin*” (İslâm'ın şeyhi, büyük evliyaullahın sultanı, yol ehlinin mürsidi). Bkz. Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr.479a.

Serbedarlar arasındaki iç ayrışma onların düşmanlarına saklı kalmadı. Emîr Argunşah'ın oğlu Emîr Muhammed Bey, Şeyh Hasan Cûrî'ye mektup yazarak Emîr Mesud'un kısa bir süre sonra düşeceğini öngörüsünü yaptı ve şeyhi Serbedar hareketini desteklememeye, bu hareketin hücrede oturarak gönüllerin kurtuluşu adına çalışan bir derviş şeyhine yabancı olduğuna ikna etmeye çaba gösterdi (Mîrhând, 1883, 1084). Bu mektup, Horasan'ın üst düzey feodallerinin başında duran adamın Şeyhîleri hareketten koparmak ve onları geçici olarak tarafsız kılmak suretiyle Serbedar hareketinin gücünü parçalama çabasıydı. Veciheddin Mesud'un taraftarlarından oluşan ılımlı kanat, o sıralarda Horasan'ın üst düzey feodallerine daha ciddi bir düşman olarak görünüyordu. Kuşkusuz, bunun sebebi Serbedarlar üzerinde gerçek siyasi hâkimiyetin ve askerî gücün, halk milisleri kumandanlığının Veciheddin Mesud'a ait olmasıydı. Şeyh Hasan Cûrî bu mektuba yukarıda aktarılmış olan bir mektupla cevap verdi. Orada çok ihtiyatlı ve üstü kapalı bir biçimde şeyhin taraftarlarının Emîr Argunşah ile barışmasının mümkün olduğundan söz edilmekte ve bunun için adı geçen emîrin kan akıtmak ve zulüm yapmaktan vaz geçmesi, barışa karar vermesi ve şeyhin savunduğu şeriat kurallarına riayet etmesi gerektiği şart olarak öne sürülmekteydi. Elbette ki Şeyhîler ile Horasan'ın üst düzey feodal sınıfı arasında gerçek bir barışın sağlanması söz konusu bile olamazdı. Şeyhin mektubu Doğu diplomasisinin tipik bir örneği olup, düşmanı kandırma ve bir süreliğine etkisiz kılma gayesi gütmekteydi.

Fakat Serbedarlar arasındaki düşünce farklılığı onların ortak hareket etmesini henüz engellemiyordu. Son Moğol ilhanı Tugay Timur Han, Şeyh Hasan'a ve Veciheddin Mesud'a elçi göndererek onların kendisine itaat etmesini önerdi. Şeyh Hasan Cûrî, Moğol ilhanına aşağıdaki cevabı gönderdi: "Gerek padişah ve gerekse de reaya Tanrı'ya itaat etmek ve Kur'ân-ı Kerîm'e uymak zorundadır. Buna karşı gelen ise asidir ve çevresindekiler onu itaate getirme hakkına sahiplerdir. Eğer hükümdar, Tanrı'nın ve O'nun elçisinin hükümlerine uyumlu bir şekilde yaşarsa o zaman biz de kendisine itaat ederiz. Eğer böyle olmazsa o zaman bizimle sizin aranızdaki sorunu kılıç çözer" (Mîrhând, 1883, 1085). Şunu hatırlatmak gerekir ki Serbedarlar açısından bakıldığında, hatta İslâmîyet'i kabullenmiş olan Moğol hanları ve onların emîrleri kâfir Cengiz Han'ın yasasına uydukları, Kur'ân ve şeriat tarafından belirlenmemiş ve onaylanmamış olan vergiler, yükümlülükler ve yönetim usulleri getirdikleri için Müslüman toplumun meşru yöneticileri olarak değil, kendilerine karşı direnişe şeriat tarafından izin verilmiş olan müstebitler olarak görülmekteydiler.

Tugay Timur Han, göçebelerden oluşan feodal güçleriyle birlikte Serbedarlara karşı harekete geçti (Mîrhând, 1883, 1085).⁶³ Şeyh Hasan ve Mesud da ordu topladılar. Serbedarlar arasında kendilerini İran destanlarının eski kahramanları olan Rüstem ve Sâm-ı Neriman'a eşdeğer bilen 3700 yiğitten ibaret seçkin bir birlik vardı. Her iki ordu Gürgân ırmağı kıyısına konuşlandılar (Mîrhând, 1883, 1085).⁶⁴ Serbedarlar kendi anlayışlarına yani Şeyh Hasan Cûrî'nin tarikatına uyumlu bir biçimde "Yüce Tanrı'nın hükümlerine riayet edilmesini" şart olarak öne sürmek suretiyle ilhana barış

63 Mîrhând, İlhanlı ordusunun sayısını 70 bin olarak ifade etmekteyse de bu rakam belli ki fantastiktir. Bu arada aynı sayıya yer veren Devletşah (1901, 281), toplamda 12 bin Serbedarın savaştığından söz etmektedir. İbn Battûta'nın (1853-1859, 3/67) sözlerine göre ise Tugay Timur Han 50 bin Tatar'dan oluşan orduya sahipti.

64 Hâfız-ı Ebrû'nun sözlerine göre bu savaş Beyhak yöresinde, Sebzevar yakınlarında vuku bulmuştu (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 477b).

telifinde bulundular. Tugay Timur ise; “Siz bir avuç köylü (rûstâî)⁶⁵ olduğunuz halde bizi kendi emirlerinize bağlamak ve halkı kandırmak istiyorsunuz” diye cevap verdi. Savaş Serbedarların tam zaferiyle sona erdi. İlhanlı ordusu bozguna uğratıldı ve ilhanın kendisi de dâhil olmak üzere kaçıp dağıldı (Mîrhând, 1883, 1085). Bunun ardından Horasan’ın bazı feodal hâkimleri ve bilhassa merhum Emîr Abdullah Mulay’ın oğlu olan Kûhistan hâkimi Emîr Muhammed (Mîrhând, 1883, 1085), kendilerini Veciheddin Mesud’un vasalları ve Şeyh Hasan Cûrî’nin müritleri olarak gördüklerini beyan ettiler (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 477b-478a). Kaynaklar Serbedarların bu zaferinin Hicri 742 yılında (17 Haziran 1341 ve 5 Haziran 1342 arasında) veya hatta Hicri 743 yılında (6 Haziran 1342 ve 25 Mayıs 1343 arasında) gerçekleştiğini öne sürmektedirler.⁶⁶

Bu başarıdan sonra Serbedarlar kendi iktidarlarını Horasan’ın tamamına yaymaya çalıştılar. Şeyh Hasan ve Mesud, halk kitlelerinin isteğini yerine getirmek ve o dönemde artık fiilî olarak bağımsızlık elde etmiş bulunan, İlhan Tugay Timur Han ile ittifak halinde hareket eden, Horasan’ın feodal hâkimlerinin en büyüğü olan Herat meliki Muizzeddin Hüseyin Kert’e karşı sefer düzenlemek zorundaydılar. Serbedarlar on bin kişilik bir ordu topladılar. Bu sefer, bütün Horasan’ı Moğol-Türk askerî göçebe soylularının hâkimiyeti altından kurtarmayı hedeflediği için Serbedarlar hareketi açısından büyük önem taşıyordu. Herat melikinın saray şairlerinden biri bu savaşın ehemmiyetini mecazi olarak dizelere aktarmıştır:

*Eğer Kert hüsrevi (hükümdarı) [Serbedar] yiğitlerini vurmasaydı,
Eğer o, iyi bir kılıçla aslanların boynunu vurmasaydı,
O zaman Serbedarların mızraklarının korkusundan,
Kıyamet gününe değin hiçbir Türk (göçebe) İran’da çadır kuramazdı (Hândmîr, 1850, 149).*

Fakat Serbedarların beklentileri gerçekleşmedi. Onlarla Heratlı Melik Muizzeddin Hüseyin Kert’in ordusu arasında savaş 13 Safer 743 / 18 Temmuz 1342 tarihinde Zave’den 2 fersah (yaklaşık 13 km) kenarda vuku buldu (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 478a-b; Fasihi, nr. B-709, vr. 364a). Herat meliki Taciklerden, Gurlulardan, Türklerden, Nikûder Moğollarından, Halaçlardan ve Beluçlardan oluşan (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 478a), sayısı güya 30 bin kişiye varan bir ordu toplamıştı (Gaffârî, nr. 1377, vr. 300b).

Savaşta ilk başta Serbedarlar başarı elde ettiler. Fakat çarpışma sırasında beklenmedik bir şekilde Şeyh Hasan Cûrî öldürüldü. Onun ölümü Serbedarlar arasında paniğe yol açtı ve onların safları bozuldu. Sonuçta onlar bozguna uğradılar ve kaçıp dağıldılar. Onların bir kısmı Herat meliki tarafından esir edildi ve onun emri üzerine şair İbn Yemîn dışında esirlerin tamamı (bunların sayısı güya dört bin civarındaydı) (İbn Battûta, 1853-1859, 3/68) öldürüldü. İbn Battûta’nın anlatımına göre o sıralarda Serbedarlar Devleti’ne batıdan Simnanlıların yani Simnan hâkiminin saldırması Herat melikinın zaferini kolaylaştırmıştı (İbn Battûta, 1853-1859, 3/68).

65 Burada Serbedar ordusunun sosyal içeriğine yapılan işaret dikkat çekmektedir (Mîrhând, 1883, 1085).

66 Hâfız-ı Ebrû, Hicri 742 tarihini vermektedir (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 478b). Gaffârî, *Nigaristan* isimli eserinde bu savaşın Hicri 743 tarihinde gerçekleştiğini belirtmektedir (Gaffârî, nr. 1377, vr. 299a). *Mücmel-i Fasihi* ise tam tersi, Veciheddin Mesud ve Şeyh Hasan Cûrî önderliğindeki Serbedarların Tugay Timur Han ordusunu Hicri 740 yılında (9 Temmuz 1339 ve 26 Haziran 1340 arasında) kaçmaya mecbur bıraktıkları, Hicri 741 yılında (27 Haziran 1440 ve 16 Haziran 1441 arasında) ise Serbedarların İsferyin, Cacerim, Biyar, Cemend, Bistam, Dangan ve Simnan’ı ele geçirdikleri bilgisini vermektedir (Fasihi, nr. B-709, vr. 361a). Her hâlükârda bu savaş 742 / 1341-1342 yılından geç tarihlendirilmemelidir.

Hafız-ı Ebrû'ya göre; “Şeyh Hasan’ın derviş ve müritleri Emîr Mesud’dan şüphe etmekte ve bu işin (şeyhin katlinin) Emîr Mesud’un rızası üzerine gerçekleştiğini düşünmekteydiler” (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 479b). Mîrhând ve Hândmîr ise Veciheddin Mesud’un gizli emri üzerine Serbedarlardan birinin Şeyh Hasan Cûrî’yi öldürdüğünü açıkça ifade etmektedirler (Mîrhând, 1883, 1085; Hândmîr, 1850, 149).

Aynı zamanda Devletşah; “Hoca Mesud, bir kişiye Hasan’ı vurmaya emretti” diye bir açıklama yapmaktadır (Devletşah, 1901, 281).⁶⁷Bir geç dönem kaynağında, Gaffârî’nin XVI. yüzyılda kaleme aldığı *Nigâristân*’da bu bilgi onaylanmakla kalmıyor, hatta Şeyh Hasan’ı vurmuş olan Serbedar’ın isminin Nasrullah Cüveynî olduğu belirtiliyor (Gaffârî, nr. 1377, vr. 301a). Olayın hakikaten böyle vuku bulduğunu tamamen emin bir şekilde söylemek imkânsızsa da Şeyh Cûrî’nin taraftarlarının onun ölümünde Veciheddin Mesud’un suçlu olduğuna yönelik kuşkuvarlığına gerçeğe benzerlikten yoksun değildir. O sıralarda Serbedar saflarındaki iki akım arasında ilişkiler artık çok gerilmişti. Mesud’a nazaran Şeyh Hasan Cûrî halk arasında çok daha büyük bir saygınlık ve etkiye sahipti. Zahireddin Maraşî’nin sözlerine göre bu dönemde Serbedarlar Devleti’nde başlıca siyasi güç Hasan Cûrî’nin taraftarlarının elindeydi.⁶⁸ Bu bakımdan Mesud’un şeyhten ve onun taraftarlarından korkması hiç şaşırtıcı değildir. Lakin eğer Şeyh Hasan’ın katli hakikaten de Veciheddin Mesud’un ihanetinin bir sonucuysa o zaman Mesud kendi hesaplarında yanılmıştı. Zira o, Şeyhîler akımını yok etmeyi başaramamış ve ayrıca mühim bir savaşı kaybetmişti. Bütün kaynakların ortak görüşüne göre Serbedarlar galip gelmek üzereyken şeyhin öldürülmesi paniğe yol açmış ve akabinde Serbedarlar kaçıp dağılmışlardı. Bu mağlubiyetten sonra Serbedarlar bir daha Doğu Horasan’da tutunamadılar ve bu olayın ardından onlar kendi devletlerinden doğuda güçlü bir rakibin – Kertler hanedanından olan Herat melikin – varlığını her daim hesaba katmak zorunda kaldılar.

Kendi gönül rızasıyla Serbedarlara katılmış olan İranlı mühim şair İbn Yemîn de Zave Savaşı’nda Herat meliki tarafından esir edilmişti.⁶⁹ İbn Yemîn diye bilinen Fahredin Mahmud b. Emîr Yemîneddin Muhammed et-Tuğrâi el-Feryümedî İranlılaşmış bir Türk olup (Devletşah, 1901, 273), soylu fakat yoksullaşmış bir aileden gelmekteydi. Methiyeci saray şairi olarak bir lokma ekmek için kendi kalemını onlarca kibirli ve işe yaramaz, bazen de kaba feodal efendilere satmak zorunda kalan İbn Yemîn, onlardan ve temsil ettikleri toplumsal düzenden şiddetli bir şekilde nefret etmekteydi. Serbedarlar hareketi başladığında o, gönüllü olarak Serbedarlara geldi. Şehir aydınları zümresinin temsilcilerinin halk hareketlerine katılmaları, XIV-XV. yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu ülkeleri tarihinin karakteristik özelliği idi. İbn Yemîn, Şeyh Hasan Cûrî’nin ve Veciheddin Mesud’un şerefine kasideler yazdı. O, 1342 yılında Serbedarların saflarında Zave Savaşı’na katılmış ve o esnada kendi şiirler divanının tek nüshasını kaybetmişti (Fasîhî, nr. B-709, vr. 364a, 743 / 1342-1343 yılı içinde). Esir edildikten sonra ise ilk fırsatta tekrar kaçarak Serbedarlara katılmıştı.

67 *Mücmel-i Fasîhî*’de de aynı bilgi paylaşılmaktadır (Fasîhî, nr. B-709, vr. 364a).

68 “O vakitlerde o diyarda (Horasan’da) şeyhlik ve müritlik tam bir şörete sahipti ve o vilayetin yönetiminin dizginleri büyük ölçüde şeyhlerin elinde bulunmaktaydı” (Maraşî, 1850, 328).

69 İbn Yemîn’in edebî sanatı üzerine İranlı modern bilim adamı Reşid Yâsimî’nin ciddi ve mufassal bir monografisi bulunmaktadır (Yâsimî, 1303). Ayrıca SSCB Bilimler Akademisi tarafından yayınlanmış olan “İran” isimli mecmuada (I. c., s. 253-260) Yevgeni Eduardoviç Bertels’in bu esere ilişkin teftiş yazısına bakabilirsiniz. İbn Yemîn üzerine Edward Granville Browne de değerlendirmelerde bulunmuş ve onun şiirlerinin Farsça metinlerinden örnekler sunmuştur (Browne, 1920, 211-222).

Yaşlılık zamanında bitkin şair, köylü hayatı yaşamaktan ötürü kendi köyüne geri dönmüştü. O, feodal efendilere ve onlara hizmet etmeye karşı nefretini aşağıdaki dizelerine yansıtmıştır:

*Kendine bir tarla ve bir çift öküz ayarla,
Birini emir, diğerini de vezir diye isimlendir.
Eğer bunlar senin günlük geçimine yetmezse,
Güt ve akşam yemeği için Yahudi'den borç al.
Bu, sabah erkenden kendin gibi birinin önünde,
[Hizmet için] kemer bağlayıp⁷⁰ [selam için] eğilmekten bin kat daha iyidir.⁷¹*

İbn Yemîn 8 Cemâziyelahir 769 / 30 Ocak 1368 tarihinde vefat etmiştir.⁷²

Bazı kaynaklar Tugay Timur Han'ın kardeşi Emîr Ali Kaven (veya Kaun)'e karşı Serbedarların sefer düzenledikleri ve onu yenilgiye uğratarak öldürdükleri üzerine bilgi vermekteler. Ancak bu olayın Zave Savaşı'ndan önce mi sonra mı vuku bulduğunu söylemek zordur. Mîrhând iki versiyon aktarıyor. Bunlardan birine göre Emîr Ali Kaven, Gürgân ırmağı kıyısında İlhan Tugay Timur Han'ın Serbedarlara karşı savaşı esnasında öldürülmüş, diğerine göre ise o kaçmış, Serbedarlarla yeniden savaşmış, bozguna uğramış ve katledilmişti (Mîrhând, 1883, 1085). Hândmîr'in sözlerine göre bu olayın ardından Tugay Timur Han, Hazar Denizi tarafına kaçmıştı ve onun terk etmiş olduğu Esterâbâd şehri az kalsın Serbedarların eline geçecekti (Hândmîr, 1850, 150).

Kendi hâkimiyetinin sonunda Veciheddin Mesud, Şeyhilerin çok sayıda taraftarlarının oldukları Mazenderan'a sefer düzenledi. Orada kendilerini İlhan Tugay Timur Han'ın vasalları olarak gören yerli feodal hâkimler arasında baş gösteren iç çekişmeler nedeniyle Mesud bunlar üzerinde kolay bir zafer elde edeceğini umuyordu. Serbedarların Mazenderan üzerine seferine dair Zahireddin Maraşîve diğer tarihçiler tarafından sunulan ayrıntılı anlatıma göre bu dönemde 14 bin at, 600 deve ve 400 katır sahibi olan Serbedarların silahlı kuvvetleri önemli bir seviyeye ulaşmıştı (Maraşî, 1850, 105-111; Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 479b, çok kısa; Hândmîr, 1850, 150-152, ayrıntılı). Serbedarlar Mazenderan'ın başkenti olan Amul'u zaptettiler. Fakat akabinde onlar Rüstemdar'ın ormanlıkla kaplı dağ geçitlerine ilerlediklerinde, yerel feodal hâkimlerden biri olan Rüstemdar meliki tarafından organize edilmiş olan pusuyu düştüler. Serbedar ordusunun bir bölümü öldürüldü, bir kısmı ise Veciheddin Mesud'la birlikte esir edildi. Ardından Rüstemdar melikin emri üzerine Veciheddin Mesud katledildi. Serbedarların bu yenilgisi 745 yılının Rebiülahir ayında (12 Ağustos – 9 Eylül 1344 tarihleri arasında) gerçekleşti (Devletşah, 1901, 281; Hândmîr, 1850, 156-157).⁷³

[9. Serbedarlar Arasında Görüş Ayrılıkları ve Aytimur Muhammed'in Başa Geçmesi]

Bu iki büyük askerî başarısızlık Horasan'daki Serbedarlar Devleti'nin gücünü kıramadı. Veciheddin Mesud'un ölümünden sonra Serbedarların on hükümdarı daha

70 Ortaçağ İrani'nda kemer bağlamak, diğer birisine hizmet etmenin sembolüydü.

71 *Mücmel-i Fasîhî*'ye göre İbn Yemîn, 755 / 1354 yılında bile Serbedarların saflarında bulunmaktaydı.

72 Zikri geçen tarih, *Mücmel-i Fasîhî*'ye binaen R. Yâsimî tarafından belirlenmiştir. Devletşah'ın sunduğu 745 / 1344-1345 tarihinin doğru olmadığı apaçıktır. İbn Yemîn'in baki kalan şiir parçaları 1865 yılında Kalkûta'da yayınlanmıştır. Almanca tercümesi de mevcuttur.

73 *Fasîhî*, nr. B-709, vr. 365b'de 745 / 1344-1345 tarihi sunulmaktadır.

sırasıyla iktidara geçti. Bunların bazıları Serbedarların ılımlı, bazıları da aşırı akımının taraftarlarıydılar. Bu iki akım arasındaki mücadele sürecinde bazı hükümdarlar iktidardan indiriliyor ve onların yerini diğerleri alıyordu. Kaynaklar bu mücadele hakkında çok az ve üstü kapalı bir şekilde bilgi verdikleri için araştırmacının bu süreci ve dahası onun detaylarını net bir biçimde tasavvur etmesi mümkün değildir. Veciheddin Mesud’un ölümünden sonra Serbedarların başına geçen ilk hükümdarlar sultan unvanı taşımamışlardır. Bu durumu, onların Veciheddin Mesud’un küçük yaşlarında olan oğlu Lütfullah’ı Mirzâ yani Şehzade diye tanımlayarak saltanatın mirascısı olarak görmeleri ve onun yardımcıları sıfatıyla formalite icabı hüküm sürmeleri ile açıklamak mümkündür.

Serbedarların ılımlı kanadı orduya, askerî görevlilere, bir başka deyişle “Serbedar ileri gelenlerine” – küçük toprak sahiplerine ve muhtemelen üst düzey köylülere (köy zenginlerine) – dayanıyordu. Aşırı kanadın taraftarları – Şeyhiler veya dervişler – ise başlıca olarak zanaatkârlara yöneliyorlardı. Aşırı akımın organize gücü, Şeyh Halife ve Şeyh Hasan Cûrî’nin büyük nüfuza sahip olan derviş örgütlenmesi idi. Şimdi artık aşırı akımın en etkin mümessili Hoca Şemseddin Ali idi. Kaynaklar onun yeteneklerini kabul etseler de kendisine karşı düşmanca bir yaklaşım sergiliyorlar. Devletşah’ın sözlerine göre Hoca Şemseddin Ali “Sebzevar zanaatkârlarının ortağı (*şerik*) idi”, bir başka deyişle onunla zanaat ehli arasında herhangi bir şekilde bağlılık vardı ve o, onların tarafını tutmaktaydı (Devletşah, 1901, 282).⁷⁴ Ayrıca o, Hasan Cûrî tarikatının dervişlerinin dostuydu, onlara saygı duyar ve onların toplantılarına katılırdı (Mîrhând, 1883, 1086). Mîrhând’ın sözlerine göre Hoca Şemseddin Ali her zaman derdi: “Tanrı’nın emri üzerine sadece Şeyh Hasan’ın mübarek amelleri ve dervişlerin şecaatleri sayesinde bizim saltanatımız pekişmiştir”. Kendi konuşmalarında o, Serbedarlar Devleti’nde hâkimiyetin askerî görevlilere değil, Hasan Cûrî tarikatının dervişlerine yani Serbedarların aşırı akımına ait olması gerektiğini savunuyordu (Mîrhând, 1883, 1086).

Veciheddin Mesud’un ölümünün ardından askerî görevlilerin çabalarıyla Mesud’un savaş arkadaşı ve onun eski gulamı (kölelerden olan askerî hizmetkârı) olan Aytimur Muhammed Serbedarların hükümdarı olarak seçildi (Devletşah, 1901, 281). Hândmîr’in sözlerine binaen Aytimur “onun (Lütfullah’ın) babasının (yani Mesud’un) kölelerinden biri” idi (Hândmîr, 1850, 154).⁷⁵ Mesud, cesaretinden dolayı Aytimur’a değer vermiş ve onu kendisinin Sebzevar’daki naibi tayin etmişti (Hândmîr, 1850, 154; Mîrhând, 1883, 1086).

Aytimur ılımlı akımın temsilcisi olduğu için Şeyhiler ona karşı mücadele verdiler ve onu “dervişlerin saygısını gözetmediği” için suçladılar. Bir keresinde Şeyh Hasan Cûrî’nin mürit ve dervişlerinden oluşan bir topluluğun eşliğinde Aytimur Muhammed’in meclisine gelen Hoca Şemseddin Ali ona karşı suçlamalarda bulunarak şunları söyledi: “Senin dervişlere asla saygı göstermemen ve onlara değer vermemen çok şaşırtıcıdır. Zira senin ve senin efendinin faaliyeti bu muhterem fırkanın mübarek desteği sayesinde güç bulmuştur” (Hândmîr, 1850, 152).⁷⁶

74 Mîrhând’a (1883, 1085) göre o, soylu bir aileden (büzürgzâde ve asil) gelmekteydi.

75 *Mücmel-i Fasihi* de aynı bilgiyi vermektedir. Bkz. Fasihi, nr. B-709, vr. 367a.

76 Şemseddin Ali aynı zamanda Aytimur Muhammed’i “sade halkı ve ayaktakımını” yani şehir yoksullarını dervişlere tercih ettiğinden dolayı suçlamaktaydı. Görüldüğü üzere Aytimur Muhammed de demagojik yöntemlere başvuruyordu. Belki de burada “sade halk ve ayaktakımı”, dervişlerle bağıntılı olan zanaatkâr esnafa karşı koyulmaktaydı.

Mecliste bulunan diğerleri de Hoca Şemseddin Ali'nin sözlerini desteklediler ve Aytimur Muhammed'in hâkimiyetten vaz geçmesi talebinde bulundular. O, bu duruma hazırlıksız yakalandığı ve üzerinde silahlı bulunmadığı için bu talebi derhal kabullendi ve hükümdar sarayını terk etti. Fakat Aytimur Muhammed'in kendi taraftarlarını toplayacağından endişe eden Hoca Şemseddin Ali, dervişlere işaret etti ki onun peşinden gitsinler ve hiç vakit kaybetmeden onu öldürsünler (Mîrhând, 1883, 1086; Hândmîr, 1850, 152). Bu anlatı, Serbedarlar Devleti'ndeki yönetim şeklinin demokratik sadeliğini gözler önüne sermektedir. Şöyle ki insanların davetsiz bir şekilde hükümdarın meclisine gelmeleri, onun hareketlerini tartışmaları ve kınamaları mümkündür. Ayrıca görünüşe göre hükümdarın sarayında muhafız bile yoktu. Mahmud Şebânkâreî'nin eserine zeyil yazmış olan müellif, diğer kaynakların anmadığı bir başka Serbedar liderinin ismini zikretmektedir ki bu, dervişlerle birlikte Aytimur Muhammed'i katletmiş olan Mevlana Hasan Ahi'dir (Feryümedî, nr. C-372, vr. 439b).⁷⁷ İsmindeki Ahi lakabı bu şahsın o zamanlarda zanaatkâr muhiyetiyle bağlantısı bulunan Ahi kardeşliğine (örgütlenmesine) mensup olduğunu göstermektedir.⁷⁸

[10. Külû İsfendiyar'ın İktidarı]

Aytimur Muhammed'in devrilmesinden sonra Şeyhiler iktidarı Hoca Şemseddin Ali'ye teklif ederek dediler: “Sen bizim aramızda en iyi ve en büyüksün. Şeyh Hasan (Cûri) bile senin tavsiyelerine uyuyordu”. Fakat Şemseddin Ali bir derviş olarak apaçık bir şekilde iktidara can atmasının uygun olmayacağını ve kendi saygınlığının düşüşüne yol açacağını anlayarak bu öneriyi reddetti ve şunları söyledi: “Ben bir köşede oturan dervişim ve dünyanın dörtte birlik meskûn kısmının saltanatına yaramam” (Hândmîr, 1850, 153). Böylece onun tavsiyesi üzerine Külû İsfendiyar'ı hükümdar (şehriyar) seçtiler.

Şeyhilerin adamı olan Külû İsfendiyar Serbedar, kuşkusuz, zanaatkâr ortamdan çıkmış birisiydi. Kendisinin Külû lakabı buna işaret etmektedir. İsfahan şehrindeki zanaatkâr birliklerinden bahseden İbn Battûta, bu tarz birliklerin seçilmiş başkanlarının Külû diye isimlendirildiklerini belirtmektedir.⁷⁹ Böylece Farsça bir kelime olan külû veya külûy, o zamanlarda İran'da zanaatkâr birliğinin başkanı anlamını ifade etmekteydi. 1365'de Serbedarların Semerkant'taki isyanının önderlerinden biri olan hallaçlar birliği başkanı Ebû Bekr de kaynaklarda Külûy diye anılmaktadır (Mîrhând, 1883, 1102).⁸⁰ Şeyh Safiyeddin Erdebîli'nin menakıbında “petrol tüccarlarının başkanının (külûy) oğlu” anılmaktadır (İbn Bezzâz, nr. 4357, vr. 130b). Mahalle

77 Adı geçen kaynağa göre Aytimur Muhammed, 747 yılının Muharrem ayında (24 Nisan ve 23 Mayıs 1346 tarihleri arasında) öldürülmüştür.

78 Ahiler üzerine geniş bir literatür mevcuttur. Sovyet müelliflerinin konuya ilişkin çalışmaları için bkz. Yakubovskiy, 1927, 53 ve sonrası; Gordlevkiy, 1927, 235-248; Gordlevskiy, 1941, 106-113 (IX. Bölüm). Bu son eserde konuya ilişkin ayrıntılı bir bibliyografya sunulmaktadır. Ana kaynaklar arasında ise İbn Battûta'nın eserindeki tafsilatlı anlatıya bakılabilir (İbn Battûta, 1853-1859, 2/260-265).

79 “Her bir zanaat ehli kendilerinden olan birini kendilerine başkan seçiyor ve onu el-külû diye isimlendiriyorlar” (İbn Battûta, 1853-1859, 2/45).

80 V. V. Barthold, “Semerkant'ta Halk Hareketi” isimli makalesinde Abdürrezzak Semerkandî'de geçen Külû kelimesini yanlışlıkla Kelevî diye okuyarak bu ifadeyi Ebû Bekr'in nesbesi olarak kabul etmiştir. V. V. Barthold'un peşinden diğer bilim insanları (A. Y. Yakubovskiy vd.) da bu ismi Ebû Bekr Kelevî diye okumuşlardır. Fakat bu, bariz bir hatadır. Ebû Bekr-i Külûy-ı Neddâf ifadelerinden bunun “Neddâf (hallaçlar) başkanı Ebû Bekr” şeklinde anlamak gerektiği ortaya çıkmaktadır. Böylece Ebû Bekr Kelevî diye birisi olmamış, fakat zanaatkârlar başkanı Ebû Bekr Külûy olmuştur.

reisi de külûy adlanmaktaydı.⁸¹ Çünkü genellikle Yakın ve Orta Doğu şehirlerinde aynı zanaat veya ticaret dalının ustaları aynı mahallede yaşıyor ve onların atölyeleri, dükkânları da orada bulunuyordu. Böyle olunca esnaf birliği başkanı ile mahalle reisinin makamları birbirleriyle örtüşüyordu.

Hândmîr'in sözlerine göre Külû İsfendiyar'ın "ne asaleti, ne yüksek soyu soppu, ne bilgisi, ne de eğitimi vardı. O, hiçbir sebep olmadan insanları idam ediyor, zorbalık ve şiddet gösteriyordu" (Hândmîr, 1850, 153).⁸² Devletşah, Külû İsfendiyar'ın "aşağılık ve rezil bir adam" olduğunu söylemektedir (Devletşah, 1901, 281). Feodal tarihçiliğinin temsilcilerinin bu görüşleri, Serbedarların aşırı kanadının mümessiline karşı onların sınıfsal düşmanlık yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bu durumda büyük ihtimalle soylu ve zenginlerin idamı söz konusudur. Külû İsfendiyar becerikli bir hükümdar değildi. Yaklaşık bir yıl sonra o, Devletşah'ın sözlerine göre aşağı zümreden olan insanları tercih ettiği ve askerî görevlilere maaş ve ödül vermediği suçlamasıyla Serbedarların askerî görevlileri⁸³ yani ılımlı kanadın temsilcileri tarafından öldürüldü (4 Cemâziyelâhir 748 / 11 Eylül 1347). Kaynakların tamamı, katli riyakârca kınamasına rağmen iktidara can atan Hoca Şemseddin Ali'nin tahriki üzerine bu ölümün gerçekleştiğini öne sürmektedirler.

[11. Hoca Şemseddin Ali'nin Hâkimiyeti]

Külû İsfendiyar'dan sonra askerî görevliler "Hoca (Veciheddin) Mesud'un Mirza (Şehzade) diye isimlendirdikleri oğlu Hoca Lütfullah'ı saltanat tahtına çıkarmak istediler. Fakat Hoca Şemseddin Ali bunun faydasız olduğunu öne sürerek, 'O daha çocuktur, saltanatın âdetlerini bilmiyordur' dedi" (Devletşah, 1901, 281). Böyle olunca, onun buluşa ermesine kadar amcası Hoca Şemseddin b. Fazlullah'ı ona naip olarak atamaya karar verdiler.⁸⁴ Fakat önemsiz bir kişiliğe sahip olan bu adam sadece yedi ay tutunmayı başardı. İç çekişmeler nedeniyle Serbedarlar Devleti'nin zayıfladığını düşünen İlhan Tugay Timur Han'ın taarruza geçtiği haberi ulaştınca, Şemseddin b. Fazlullah "bu göreve layık olmadığını" söyleyerek alelacele hâkimiyetten vaz geçti.⁸⁵ Kaynaklara göre o, kendi seleflerinin kaderini paylaşacağından korkuyor ve hâkimiyetten vaz geçme pahasına kendi hayatını koruyacağını umuyordu.⁸⁶ Muhtemelen onun hâkimiyetten vaz geçmesi Şeyhilerin baskısıyla alakalıydı. O, naiplik makamını Hoca Şemseddin Ali'ye verdi. Şemseddin Ali'ye gelince, daha öncesinde bu gibi teklifleri birkaç kez geri çevirdikten sonra şimdi artık hırslı birisi olarak anılmaksızın, dervişler ve Şeyhiler arasında saygınlığını kaybetmeksizin bu öneriyi kabul edebilirdi.

81 Ayrıca *Coğrafya-yı Hâfız-ı Ebrû'ya* bkz.: "Nökerler, bütün ulema ve mahalle külûlari" (Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 130b). Aynı eserde Şiraz'dan bahsedilirken, "Mahalle külûlari ve bilge kişiler" şeklinde ifadelerle yer verilmektedir (Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 152b). Bu bilgileri 1356'da Şiraz'da şehirlilerin isyanının önderi olan Külûy Fahreddin üzerine *Mücmel-i Fasihi*'de yer alan anlatıyla karşılaştırmız.

82 Aynı bilgi *Mîrhând*'ın (1883, 1086) eserinde de yer almaktadır.

83 "Leşker-i Serbedar" (Devletşah, 1901, 281). *Mîrhând*'a (1883, 1086) göre başlıca katil Muhammed Ceys adlı komutan idi. Fakat katiller arasında 'Assâr (yani yağ üretip satan) lakaplı Fahreddin de vardı.

84 *Mücmel-i Fasihi*'de verilen bilgiye göre Lütfullah tahta çıkarılsa da çocuk olduğu gerekçesiyle on günden sonra iktidardan indirilmişti (Fasihi, nr. B-709, vr. 367a). Bu olayda Serbedarların iki grubunun arasındaki mücadeleyi görmek gerekmektedir.

85 O, iktidardan vaz geçmesi karşılığında tazminat olarak hazineden dört harvar ("eşek yükü") ham ipek almıştı.

86 Onun dediği aşağıdaki şiir bunu teyit etmektedir: *Yoksul ve aylak olmak, padişah olmaktan daha iyidir / Bir anlık gönül rahatlığı, dilediğin her şeyden daha iyidir* (bkz. Hândmîr, 1850, 153).

Hoca Şemseddin Ali Serbedar (748-753 = 1347/48-1352/53), Serbedarların hükümdarları arasında en seçkin şahsiyeti.⁸⁷ Bu durumu, kuşkusuz ki onun sosyal statüsünden dolayı kendisine olumsuz yaklaşan bütün kaynaklar kabul etmektedirler. Kaynaklardan belli olduğu üzere Hoca Şemseddin Ali Serbedarların aşırı akımına katılmıştı. Fakat onun politik çizgisi tam olarak belli değildir. Kaynaklar Hoca Şemseddin Ali ve onun haleflerinin döneminde Serbedarlar Devleti'nin sosyal düzeninde hangi değişikliklerin gerçekleştiği üzerine bilgi vermiyor, özellikle de tarımsal ilişkiler alanında değişiklikler hakkında hiç söz etmiyorlar. Sadece Devletşah'ın belirttiği üzere Hoca Şemseddin Ali zamanında reaya (köylüler ve yoksul şehirliler) “tam memnuniyet ve huzur içinde” yaşam sürmekteydiler ve o, devlet görevlilerine maaşın yerel hazinedarlığa yazılan berat aracılığıyla ödenmesi gibi Ortaçağ İrani'nda çok yaygın bir pratiği ortadan kaldırmıştı. Zira genellikle yerel hazinedarlık bu gibi beratların ödenmesini reayanın omuzlarına yüklüyor veya nakit para olmadığından dolayı ödemeyi geciktiriyordu. Beratlar sistemiyle ilgili olarak finans memurlarının hangi suistimallere yol verdiklerini Reşededdin ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır (Reşideddin, İstanbul nüshası, vr. 621, 626; Reşideddin, 1946, 248-250). Serbedarlar Devleti'nde beratların ortadan kaldırılması gerek devlet görevlileri ve gerekse de reaya açısından büyük bir rahatlamaya sebebiyet vermiştir. Beratlar yerine Hoca Şemseddin devlet görevlilerine maaşı (mersûm) nakit parayla ödüyordu.⁸⁸

Onun zamanında devletten maaş alan görevlilerin sayısı 18 bin kişiye ulaşmıştı (Devletşah, 1901, 282). Büyük ihtimalle bunların başlıca kitlesi ordu ehlinde oluşmaktaydı. Onun kendisi belirgin bir şekilde sade hayat sürüyor, sadece bir iki adamın eşliğinde sokakları dolaşiyor, herkes ona ulaşabiliyor ve eski bir İran ön yargısına aldırış etmeksizin, hatta ölü yıkayıcılarla (mürdeşûr) yani şehir yoksullarının en dezavantajlı ve aşağılanmış grubuyla konuşmaktan bile çekinmiyordu. Görünüşe göre o, dervişlerin yararına olarak lüks yaşam tarzını baskı altında tutuyor, şarap ve uyuşturucu kullanımını yasaklıyordu. İş o yere varmıştı ki Sebzevar'da hiçbir kimse “beng” (uyuşturucu) kelimesini bile ağzına alamıyordu (Mîrhând, 1883, 1086). Ayrıca fuhşu da yasaklamıştı (Devletşah, 1901, 282; Mîrhând, 1883, 1086).

Kaynaklar Hoca Şemseddin Ali'nin memleket ve hazinenin ekonomik durumunu iyileştirdiğinden üstü kapalı bir şekilde bahsetmekte, onun ciddiyetine ve onun yönetiminin oluşturduğu korkunun etkisine değinmektedirler (Mîrhând, 1883, 1086). Bu durumda yerel toprak sahiplerine ve onların taraftarlarına karşı terörist eylemlerden söz edildiği şüphe götürmemektedir. Devletşah'ın anlatımına göre; “Onun yönetimi o derecede (ciddi) idi ki o, efendilerden (*erbâb*)⁸⁹ veya askerî görevlilerden (*leşker*) herhangi bir kimseyi (kendi huzuruna) çağırıyorsa, onlar ilk önce vasiyetname yazar, daha sonra ona giderlerdi” (Devletşah, 1901, 282). O, soylu bir aileden geldiği bilinen, güya Emevîler zamanında Hilafet'in doğu vilayetlerinin zalim yöneticisi

87 Devletşah'a (1901, 282) göre o, 749 yılı Zilhicce ayından (1349 yılının 20 Şubat'ından 21 Mart'ına kadar) başlayarak 756 / 1355 tarihine değin hüküm sürmüştür. Ancak son tarih yanlıştır. Mahmud Şebânkâreî'nin eserine zeyil yazmış olan müellife göre Şemseddin Ali, 16 Şaban 748 / 21 Kasım 1347 tarihinden itibaren iktidarda bulunmuş ve 752 yılının Zilkade ayında (20 Aralık 1351 ve 18 Ocak 1352 tarihleri arasında) öldürülmüştür (Feryümedî, nr. C-372, vr. 249b). *Mücmel-i Fasihi*'ye göre o, 755 / 1354 yılında katledilmiştir (Fasihi, nr. B-709, vr. 370a).

88 “Diyorlar ki o, insanlara maaş için berat yazmaz ve mecliste nakit olarak hesaplayıp verirdi” (Devletşah, 1901, 282).

89 *Erbâb* kelimesini “toprak sahibi” şeklinde de çevirmek mümkündür.

olan Haccâc b. Yusuf'un soyundan gelen Sebzevar kelânterini (şehir başkanını) zehirlemeyi emretmişti (Mîrhând, 1883, 1086). Kuşkusuz, bu eylemler reyanın soylu üst tabakaya karşı nefretini yansıtmaktaydı. Devletşah, soylu insanların Şemseddin Ali'den korktuklarını doğrudan dile getirmektedir (Devletşah, 1901, 283). Şemseddin Ali büyük bir istihbarat ağı kurmuştu. Gizli ajanlar toplumsal ve özel hayatta vuku bulan her şeyi ona haber veriyorlardı (Mîrhând, 1883, 1086). Fakat görünüşe göre onun takip ettiği politik çizgi, eşitlikçi temayüle sahip Şeyhîleri ve Hasan Cûrî tarikatının dervişlerini tam olarak tatmin etmiyordu. Bu durumu, Şemseddin Ali tarafından Damgan'a hâkim olarak atanmış derviş Hindevî Meşhedî'nin orada başkaldırı yaparak bastırılmasından tahmin etmek mümkündür (Mîrhând, 1883, 1086). Şemseddin Ali zamanında zanaatkarlık ve ticaretten alınan tamga vergisinin meblağı muhtemelen indirilmiş olsa bile bu vergi tamamen ortadan kaldırılmadı.

Şemseddin Ali döneminde Serbedarlar Devleti'nin kuvvetlenmesi, gerek Gürgân ve Mazenderan'da tutunmaya devam eden İlhan Tugay Timur Han'ı ve gerekse de Herat'taki Melik Muizzeddin Hüseyin Kert'i korkutuyordu. Hoca Şemseddin Ali'nin Serbedarların hükümdarı olarak seçildiğini duyan Tugay Timur Han Serbedarlar üzerine planladığı seferden vaz geçmişti (Mîrhând, 1883, 1086). Şemseddin Ali zamanında Tugay Timur Han ile barış imzalanmıştı. Bu anlaşmaya göre Veciheddin Mesud döneminde Serbedarların elinde bulunan vilayetler onların hâkimiyeti altında kalmaya devam edeceklerdi (Devletşah, 1901, 282).

Şemseddin Ali döneminde Serbedarlar Emîr Argunşah Cânî Kurbânî'ye karşı savaşıyorlardı. Onlar Tus şehrini kuşatmış ve orayı ele geçirmek üzereyken Heratlı Muizzeddin Hüseyin'in saldırısını önlemekten ötürü kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmışlardı (Mîrhând, 1883, 1086). Hoca Şemseddin Ali yaklaşık beş yıl hüküm sürdükten sonra kendi nökerlerinden (hizmetkârlarından) biri olan, eski mesleğine işaret edilircesine Kasap İakabıyla anılan tamga toplayıcısı Haydar tarafından öldürüldü. Kasap Haydar topladığı vergi paralarının tamamını hazineye vermediği için cezalandırılacağından korkarak hançerini Şemseddin Ali'nin göğsüne sapladı. Kasap Haydar her ne kadar kişisel motiflerle hareket ediyor gibi görünse de büyük ihtimalle onun askerî görevliler yani Serbedarların ılımlı akımı elinde bir alet olduğunu düşünebiliriz. Bu olayın ardından ılımlılardan biri olan Pehlivan Yahya Kerrâbî Serbedarların başına geçti ve belli ki yerel soylular sınıfının düşmanı olan Şemseddin Ali'yi öldürmesine karşılık bir ödül olarak Kasap Haydar'ı sipehsâlâr (ordu kumandanı) makamına tayin etti (Devletşah, 1901, 283). Mîrhând'a göre bizzat Yahya Kerrâbî'nin kendisi Kasap Haydar'ın eliyle Şemseddin Ali'nin katlini organize etmişti (Mîrhând, 1883, 1087).

[12. Yahya Kerrâbî'nin İktidar Yılları]

Yahya Kerrâbî Beyhakyöresindeki Kerrâbköyündendi.⁹⁰ O, Veciheddin Mesud'un nökerlerinden ve mukarreblerinden (hizmetkârlarından ve yakın adamlarından) idi. Sonuç itibarıyla bu şahıs Serbedar ileri gelenlerinin (*büzürgzâde*) temsilcisi ve ılımlı akımın takipçisiydi. Fakat o, Veciheddin Mesud'a nazaran kıyaslanamayacak derecede ihtiyatla hareket ediyor, siyasi etkileri henüz kırılmamış olan Hasan Cûrî tarikatının dervişlerine tavizler vermek yoluyla onları kendi yönetimiyle barıştırmaya ve halk

90 Bu köy, *Târîh-i Beyhak*'ta ve *Coğrafya-yı Hâfız-ı Ebrû*'da anılmıştır (İbn Funduk, 1317, 276; İbn Funduk, nr. 1524, vr. 121a; Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 243a).

arasında otoritesini korumaya çalışıyordu. Gerek Emîr Yahya'nın kendisi ve gerekse de onun bütün nöker ve mukarrebleri hepsi yünden veya deve kılından dokunmuş olan aynı sade kıyafetleri giyiyordu.⁹¹ İran'ın feodal saraylarında daha önce benzeri bir durum görülmemiştir. Hükümdarın evinde her gün zengin bir genel sofra kuruluyor ve buraya herkes, gerek varlıklı ve gerekse de fakir insanlar katılabiliyorlardı.⁹² Bu davranışları Yahya Kerrâbî tarafından uygulanan sırf demagojik yöntemler olarak algılamak gerekmektedir. Bu eylemler, Emîr Yahya'nın hesaba katmak zorunda kaldığı aşırı akım taraftarlarının eşitlikçi temayüllerinin baskısının bir sonucuydu.

Yahya Kerrâbî, Hasan Cürî tarikatının dervişlerine saygı gösteriyordu (Devletşah, 1901, 283).⁹³ Devletten maaş alan askerî görevlilerin sayısı şimdi artık 22 bin kişiye ulaşmıştı (Devletşah, 1901, 283). Bu arada köylülerin bir kısmının ordu ehli listesine alındığına dair şüphemiz yoktur.

Yahya Kerrâbî'nin iktidarı zamanında Serbedarlar bir kez daha Emîr Argunşah Cânî Kurbânî'yi yenerek ondan Tus'u, Meşhed'i ve bunların etrafındaki bölgeleri aldılar. Cânî Kurbânî emîrlerinin vahşice sömürüsü neticesinde Tus ve Meşhed bölgeleri son derece yıkık durumda oldukları için bu bölgelerin kurtuluşundan sonra Serbedarlar orada tarımı canlandıracak önlemler aldılar. Su yolları (kanevât) yani yeraltı sularını yüzeye çıkarmak için yeraltı galerileri ifade eden kehrizler onarıldılar (Devletşah, 1901, 283).

İlhanlı Devleti'nin kalıntılarının ortadan kaldırılması Serbedarların inkâr edilemez tarihî hizmeti idi. Bu, Yahya Kerrâbî'nin iktidarı döneminde yerine getirildi. Artık uzun zamandan beri İlhan Tugay Timur Han Serbedarların artan gücünden endişe ediyordu. Devletşah bu ilhamı zayıflık göstermekte ve Serbedarlara yönelik barışçıl bir politika izlemekte suçlayarak şöyle diyor: “O, aşağı dereceli ve soysuz insanlara lütufta bulunuyor, yüksek zümreden olan insanlara ise düşmanca davranıyordu. Aşağı dereceden olan insanlara tamga ödemelerinden soyurgal veriyordu. Soylular ondan korkuyorlardı ve bu açıdan Serbedarlarla hemfikir idiler. (Serbedarlara) gelince, onlar o sıralarda tam bir hükümlanlık elde etmişlerdi. O (Tugay Timur Han) ise unvan ve saltanat simgeleriyle yetiniyordu ve Serbedarların saldırganlığını savuşturacak güce sahip değildi” (Devletşah, 1901, 236).⁹⁴

Görünüşe göre orduyu Serbedarlar tarafından bir hayli yıpratılmış olan Tugay Timur Han, açıkça mücadele vermek gücünde olmadığı Serbedarların uyanıklığını yatıştırmak için göstermelik bir şekilde “halka yönelik sevgi” sergilemek suretiyle demagojik yöntemlerden yararlanıyordu. Bu zayıflık ve demagoji ise Moğol-Türk göçebe soylularının huzursuzluğuna sebebiyet vermişti.

Tugay Timur'un hâkimiyeti sadece Gürgân ve Mazenderan'ı kapsıyor, ayrıca Kuzey Horasan'daki (Ebiverd vd. bölgelerdeki) Cânî Kurbânî emîrlerinin topraklarında da sözde kabul görüyordu. İlkbaharda son ilhanın ordusu Radkan'ın çayır ve otlaklarına göç ediyor, kışı geçirmekten ötürü ise Gürgân ırmağı kıyısına, Esterâbâd civarındaki Sultan-Düvin mevkiine gidiyordu (Devletşah, 1901, 236).

91 “Onun nöker ve mülâzımlarının tamamı yün elbise (*sîf*) giyer ve (başlarına) börk koyarlardı” (Mîrhând, 1883, 1087).

92 “Onun cömert sofrasının etrafına daima zengin ve fakirler otururlardı” (Mîrhând, 1883, 1087).

93 Mîrhând (1883, 1087), Yahya Kerrâbî'nin din adamlarıyla şahsen sohbetler ettiğini söylemektedir.

94 Burada zikri geçen soyurgal, söz konusu metin bağlamında belli kişilere *idrâr* (tekaüt) gibi vergi araçlarından rant ayrılmasını ifade etmektedir.

İbn Battûta'nın (1853-1859, 3/70-71) sözlerine göre Tugay Timur Han, sayıları güya 50 bin kişiye (sadece erkekler mi?) varan "Tatarların" ve "Türklerin" (bu adlandırmalar gerek Moğol ve gerekse de Türk göçebelerini ifade edebilir) padişahıydı. Onlar bozkırda yaşıyor, yani göçebe hayat sürüyorlardı. Her yıl onlar yağmacılık yapmak ve savaş ganimeti ele geçirmek amacıyla Herat üzerinden hareket etmek suretiyle uzak Hindistan'a sefer düzenliyorlardı. Elbette ki bu akınlar, "çok tanrıci" İnduslara karşı "din uğruna yapılan savaş" sloganı eşliğinde yürütülüyordu. Fakat Hindistan'ın karışık ahalisini ve özellikle de kadınları zorla alıp götürün bu "Türkler"; "kâfirler" ve Hintli Müslümanlar arasında fark koymaksızın herkesi esir ediyorlardı. İbn Battûta, onların emirlerinden biri olan Timuraltı adlı bir kişinin bu tarz "kahramanlıkları" hakkında enteresan bir hikâye aktarmaktadır (İbn Battûta, 1853-1859, 3/71-72). Herat meliki onlardan korkuyor ve kendi toprakları üzerinden onların geçip gitmelerine engel olamıyordu. Zahiruddin Maraşî, Tugay Timur Han'ın göçebelerini *cete* (Moğolca "başiboş insanlar") diye tabir ediyor.⁹⁵

Daha Yahya Kerrâbi'nin iktidar döneminin başında (1353 yılında) Moğol ilhanı Tugay Timur Han, barış antlaşması yapılması ve onun ilhana itaat yemini etmesi için onu kendi ordugâhına davet etmişti. Bu davet, Tugay Timur Han tarafından yapılan bir hilekârlık idi. O, sevecen bir karşılama töreniyle Serbedarların hükümdarının uyanıklığını yatıştırarak ziyafet sırasında onları sarhoş etmeyi ve daha sonra hepsini ele geçirerek öldürmeyi düşünüyordu (Mîrhând, 1883, 1087).

Hâfız-ı Ebrû'nun sözlerine göre ilhanla Serbedarlar arasındaki bu müzakerelerin öncesinde onlar arasında savaşlar vuku bulmuştu. Bunun ardından her iki taraf mektuplaşmış ve ilhanın ordugâhında görüşecekleriyle ilgili anlaşmaya varmışlardı (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 480a).⁹⁶ Yahya Kerrâbi, Serbedarların Hâfız Şaganî ve Muhammed Ceyş gibi diğer liderleriyle birlikte 300 tane silahlı Serbedar'ın eşliğinde ordugâha geldi. İlhanın kötü niyetini öğrenen Serbedarlar onu önlemeye ve ahdi bozma suçlamasına maruz kalmamak için yemin etmeden, antlaşma yapmadan önce ona karşı saldırıya geçmeye karar verdiler.

İlhanlı ordugâhındaki ziyafet üç gün devam etti. Üçüncü günün sonunda ilhanın büyük çadırında şarap kadehleri dağıtılırken, Yahya Kerrâbi elini başına koydu. Aslında bu, önceden belirlenmiş bir işaret idi. Bu işaretin üzerine Hâfız Şaganî, Tugay Timur'a öldürücü bir darbe indirdi. Diğer Serbedarlar ise kılıçlarını çekerek Moğollara saldırdılar. Saldırının beklenmedik bir şekilde vuku bulması olayın sonucunu belirledi. Moğolların bir kısmı öldürüldü, diğer bir kısmı ise paniğe kapılarak kaçtı. Büyük servete sahip bütün ordugâh savaş ganimeti olarak Serbedarların eline geçti (Mîrhând, 1883, 1087; Hândmîr, 1850, 154-155).⁹⁷

Hâfız-ı Ebrû, İlhanlı karargâhının darmadağın edilmesini canlı bir şekilde aksettirmektedir: "Tugay Timur Han'ın ordugâhında büyük bir katliam gerçekleşti.

95 "Türklerin zalim kavmine mensup cete soyundan gelen topluluk onunla (han ile) birlik içindeydi" (Maraşî, 1850, 103).

96 Her iki mektubun manzum metinleri için bkz. Hândmîr, 1850, 175-176.

97 Devletşah'ın (1901, 237) anlatımına göre Yahya Kerrâbi ile beraber yaklaşık bin tane Serbedar vardı. Ziyafetin üçüncü gününde Yahya Kerrâbi, Hâfız Şaganî'ye söyledi: "Bugün bu Moğol öldürülmelidir". Yahya Kerrâbi işaret ettiğinde, Hâfız Şaganî hana yaklaştı. Hanın hizmetkârları Hâfız'ın yaklaşmasını engellediyse de han, "Bırakın gelsin!" dedi. Böyle olunca Hâfız, çizmesinin içinden bıçağını çıkararak hanı yaraladı. Yahya Kerrâbi ise alelacele balta ile hanın kafasına vurdu ve onun işini bitirdi. Diğer Serbedarlar da Moğollara saldırarak bazılarını öldürdüler. Diğer Moğollar ise panik halde kaçıp dağıldılar.

(Serbedarlar) büyüklerden ve küçüklerden, Türklerden ve Taciklerden hiçbir kimseye merhamet etmediler, buldukları herkesi öldürdüler. Tugay Timur Han'ın çocuklarından ve ev halkından bazılarını ele geçirerek derhal katlettiler, nispeten uzakta olan diğerleri ise kaçtılar. Padişahın ordugâhı bir an içinde öyle darmadağın edildi ki ondan hiçbir eser kalmadı. Vilayetin büyük bir kısmı Serbedarların hayvanlarının ayakları altında çığnendi. Onlar etrafta gördükleri her türlü hayvan sürüsünü alıp götürdüler” (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 480b). Bu olay 16 Zilkade 754 / 13 Aralık 1353 tarihinde gerçekleşti.⁹⁸

Hülâgû soyundan gelen İlhanlıların Moğol Devleti'nin son kalesi Serbedarlar tarafından böylesine kolayca ve büyük bir çaba sarf etmeksizin ortadan kaldırıldı. Vahşilerin ve yağmacıların bu son yuvasının darmadağın edilmesi, tartışmasız bir şekilde Serbedarların büyük bir kahramanlığının ürünüydü. Esterâbâd şehri merkez olmak üzere Gürgân, Serbedarlar Devleti'ne katıldı.⁹⁹ Böylece bu devlet artık Hazar Denizi'nin güneydoğu sahillerinden Tus ve Meşhed şehirlerine kadar uzanmaktaydı. Fakat İlhanlı Devleti'nin yıkılışı, İran'ın bütününde ve komşu ülkelerde Moğol hükümlerinin tamamen ortadan kaldırılması anlamına gelmiyordu. Orta Doğu'nun feodal devletlerinde çok veya az derecede Moğol devlet gelenekleri ve yönetim yöntemleri kalmaktaydı. Bu durum özellikle de Celayirliler Devleti ve Kuzey Horasan'daki Cânî Kurbânî memleketleri gibi Moğol-Türk askeri göçebe soylularının hükümlerinde bulunduğular yerlerde kendini belli etmekteydi.

Bütün kaynaklar Yahya Kerrâbî döneminde Serbedarlar ile Orta Asya'nın Moğol hanı olan “Mâverâünnehir sultanı” Çağataylı Gazan Han (Han Kazan) arasında dostluk antlaşması yapıldığından söz etmektedirler (Mîrhând, 1883, 1087).

[13. Yahya Kerrâbî'nin Katli Sonrasında Yaşanan Taht Kavgaları]

Yahya Kerrâbî kendi eşinin biraderi tarafından öldürüldü.¹⁰⁰ Kaynaklar bu katlin hangi sebeplerden ve hangi şartlarda gerçekleştiğini açıklamıyorlar. İktidarı fiili olarak Kasap Haydar kendi eline aldı. Belki de kendisi katili bu işe sevk eden kişiydi. Ancak sözde hükümdar olarak Zahireddin Kerrâbî tayin edildi.¹⁰¹ Aynı zamanda daha büluğa ermemiş olan Lütfullah b. Veciheddin Mesud'un amcası Hoca Nasrullah Baştinî İsfereyin'de ayaklandı. Nasrullah, Lütfullah Baştinî'nin atabeyi olarak görülmüyordu. Az sonra Kasap Haydar, Zahireddin Kerrâbî'yi iktidardan indirerek kendisi hükümdar oldu.¹⁰² Nasrullah Baştinî ise İsfereyin'de direnişini sürdürüyordu. Kasap Haydar beş bin kişilik ordusuyla İsfereyin'i kuşattı. Bir ay süren muhasaranın ardından Kasap

98 Bu tarihlendirme, Devletşah (1901, 237-238) tarafından Rükneddin Sâin'in biyografisi içinde aktarılmış olan manzum bir madde-i tarihten alınmıştır. Ayrıca bkz. Gaffârî, nr. 1377, vr. 340b.

99 *Mücmel-i Fasihi*'ye göre İlhanlı ordugâhının darmadağın edilmesinin ardından Serbedarlar Esterâbâd, Şasfan, Bistam, Damgan, H(v)ar, Simnan ve Tabaran kentlerini ele geçirdiler (Fasihi, nr. B-709, vr. 371a).

100 Hândmîr'in (1850, 156) bu olay için sunduğu 756 / 1355 tarihinin hatalı olduğu apaçiktir. Zira aynı kaynağa göre Yahya Kerrâbî 4 yıl ve 8 ay boyunca hüküm sürmüştür. Mahmud Şebânkâreî'nin eserine zeyil yazmış olan müellife göre Yahya Kerrâbî 3 Cemâziyelâhir 757 / 3 Haziran 1356 tarihinde veya hatta 759 / 1358 yılında öldürülmüştür (Feryümedî, nr.C-372, vr. 249b). *Mücmel-i Fasihi*'ye göre bu olay 759 / 1358 yılında gerçekleşmiştir (Fasihi, nr. B-709, vr. 372b). Devletşah (1901, 283) da aynı tarihi vermektedir.

101 Abdürrezzak Semerkandî'ye göre o, Yahya Kerrâbî'nin yeğeni (kızkardeşinin oğlu), *Târih-i Serbedârân*'in versiyonuna ve Devletşah'a göre ise kardeşiydi.

102 Mîrhând ve Hândmîr'e göre Zahireddin Kerrâbî toplam 40 gün hüküm sürmüştür. Devletşah'a göre ise o, bir yıl boyunca hüküm sürdükten sonra 13 Receb 760 / 10 Haziran 1359 tarihinde devrılmıştir. Mahmud Şebânkâreî'nin eserine zeyil yazmış olan müellif onun 757 yılının Şaban / 1356 yılının Ekim ayında devrildiğini belirtmişse de bu tarihlendirme bir hayli şüphe doğurmaktadır.

Haydar'a karşı onun kendi ordugâhında bir suikast gerçekleşti.¹⁰³ Onun sipehsaları makamında bulunan ve Serbedar ileri gelenlerinden olan Pehlivan Hasan Damganî kendisinin Türk kölesi (gulamı) olan Kutluk Boğa'yı Kasap Haydar'ı öldürmesi için ikna etti. Maktûlün kafasını İsfarayın kalesinin surları altında gezdirmek suretiyle vakanın Nasrullah Baştinî tarafından da bilinmesini sağladılar. Böylece o, derhal kalenin kapılarını açtı. Her iki taraf, Veciheddin Mesud'un gençlik dönemine varmış olan oğlu Lütfullah'ın hükümdar makamında bulunacağı, Hoca Nasrullah Baştinî ile Pehlivan Hasan Damganî'nin ise her ikisinin Lütfullah'ın atabeyleri olacakları konusunda anlaştilar. Lütfullah hemen hükümdar ilan edildi. Onun şerefine davullar çaldı. Kasap Haydar'ın kafasını ise Sebzevar'a gönderdiler (Devletşah, 1901, 284). Daha sonra her iki atabey de oraya yollandı. Sebzevar'da Lütfullah'ın cülus töreni düzenlendi.¹⁰⁴

Bu hükümdar değişikliğinin arkasında içtımai grupların mücadelesinin mi saklandığı, yoksa olayın ayrı ayrı hırslı kişilerin faaliyetlerinin bir sonucu mu olduğu sorusunu kaynaklar açıklamıyorlar. Kaynaklardaki anlatılar bize her zaman sadece hükümdarların ve iktidara iddialı kişilerin davranışlarından bahsetseler de halk kitlelerinin ruh hali ve faaliyetleri konusunda suskunluklarını tamamen koruyorlar. Bu yüzden araştırmacı 1358-1362 yılları arasında Serbedarlar Devleti'ndeki iç sosyal mücadeleye ilişkin hiçbir sağlam neticeye varamıyor ve gerçeğe az çok uygun olan hipotezlerle sınırlı kalmaya mecbur oluyor. Lütfullah ile Nasrullah Baştinî'yi ve daha sonra Pehlivan Hasan Damganî'yi Serbedar ileri gelenlerinin destekledikleri kuvvetle muhtemeldir. Acaba zanaatkâr muhitinden çıkmış bulunan ve Hoca Şemseddin Ali'nin eski taraftarı olan Kasap Haydar, Şeyhilerin ve Hasan Cûrî tarikatı dervişlerinin desteğini almaya çalışmış mıydı? Onlar bu olaylarda herhangi bir rol oynamışlar mıydı veya pasif bir pozisyon sergilemişler miydi? Bu meselenin çözümü için kaynaklar bize hiçbir ipucu ve hiçbir işaret vermiyorlar.

Sadece tek şey söylemek mümkündür: Serbedar ileri gelenleri arasında, dolayısıyla ılımlı akımın sıralarında hâkimiyetin Veciheddin Mesud soyunda kalıcı olmasını isteyen insanların sayısı az değildi. Mesud'un ölümünden itibaren onun oğlu Mirza Lütfullah'ın bülüğa ermesine değin geçen süre zarfında (1344-1360 yılları arasında) iktidara yükselmiş bulunan bütün hükümdarları onlar sadece Lütfullah'ın geçici yardımcıları, naip ve atabeyleri olarak görüyorlardı. Fakat aşağıda göreceğimiz üzere Serbedar ileri gelenlerinin hiç de tamamı Baştinî Seyyidlerinin sülale hâkimiyetinin kurulmasından yana değildi. Hasan Cûrî tarikatının taraftarlarına gelince, faaliyetlerine bakacak olursak, onların sülale hâkimiyeti ilkesini herhangi bir şekilde desteklediklerini göremiyoruz. Hatırlatmak gerekir ki Hoca Şemseddin Ali bir zamanlar Mirza Lütfullah'ın çocuk olduğu ve yönetebilecek durumda bulunmadığı gerekçesiyle onun hükümdar tahtına yükseltileme çabasını açıkça engellemişti. Bir başka deyişle o, sülale hâkimiyeti ilkesi yerine seçim ilkesini ve hükümdarın kişisel yararlılığı prensibini öne sürmüştü.

103 Mîrhând ve Hândmîr'e göre Kasap Haydar 4 y boyunca hüküm sürmüştür. Mahmud Şebânkâreî'nin eserine zeyil yazmış olan müellife göre onun hâkimiyeti 757 yılının Şevval ayından Zilkade ayına / 1356 yılının Ekim ayından Kasım ayına kadar devam etmiştir. Devletşah'a binaen o, bir yıl ve bir ay boyunca hüküm sürdüktan sonra 761 yılının Rebiülâhîr ayında (20 Şubat ve 19 Mart 1360 tarihleri arasında) öldürülmüştür. XIV. yüzyılın 50'li-60'lı yılları açısından Devletşah'ın tarihlendirmeleri gerçeğe daha uygundur. *Mücmel-i Fasîhî*'ye göre Kasap Haydar 762 / 1360-1361 yılında katledilmiştir (Fasîhî, nr. B-709, vr. 374a).

104 "Serbedarların büyüklerinden ve emîrlerinden olan Pehlivan Hasan Damganî ve Hoca Nasrullah Baştinî, Emîrzâde Lütfullah'ı memleketin tahtına oturtular. Sebzevar'ın erbâbı (efendileri veya toprak sahipleri) ve ahali bu duruma sevindiler ve Emîrzâde'yi karşılamak için (şehirden) çıkarak, 'Su gitmiş olsa da saltanat kanalına geri döndü' dediler, tebrikler söylediler ve paralar saçtilar" (Devletşah, 1901, 285).

[14. Pehlivan Hasan Damganî'nin Tek Başına Hâkimiyeti]

Devletşah'ın sözlerine göre Hasan Damganî “cesur ve mert bir adamdı, fakat düşüncelerinde ve eylemlerinde hatalara yol veriyordu” (Devletşah, 1901, 285). Dolayısıyla o, başarısız ve ünsüz bir politikacıydı. O, hırslı bir maceracı gibi davranmaktaydı. Lütfullah'la tartışan Hasan Damganî onu devirerek Destecerdan kalesine hapsedmiş ve kendi kendini hükümdar olarak ilan etmişti. Az sonra o, hapiste tutulan Lütfullah'ın katlini emrederek ondan kurtulmuş oldu. Bu olay 762 senesi Receb ayının son gününde / 1361 yılı Haziran ayının 5'inde gerçekleşti (Devletşah, 1901, 285).¹⁰⁵

Hasan Cûrî tarikatının takipçileri yani Serbedarlar arasındaki aşırı akımın taraftarları Pehlivan Hasan Damganî'ye karşı kalktılar. O sıralarda adı geçen tarikatın en nüfuzlu üyesi, Şeyh Hasan Cûrî'nin talebesi olan enerjik ve ateşli derviş Aziz Mecdî¹⁰⁶ idi. Mîrhând'ın sözlerine göre o, daha önceleri de “kalkışmalar” yapmış, Serbedar hükümdarlarından biri tarafından kovalandığı için Irak'a kaçmak zorunda kalmış, fakat daha sonra Horasan'a dönerek Meşhed'e yerleşmişti (Mîrhând, 1883, 1088). İmam Ali Rıza'nın “şehit edildiği o kutsal mekânda” Derviş Aziz “ibadet ve çile çekmek ile meşgul olmuştu” (Mîrhând, 1883, 1088; Hândmîr, 1850, 157; Devletşah, 1901, 285). Büyük bir ihtimalle o, kalkışma için uygun anın gelmesini beklemekteydi. Bir zamanlar Şeyh Halife ve Şeyh Hasan Cûrî de kendi politik amaçlarını dinî maske altında gizlemişlerdi. Nihayetinde Derviş Aziz, Pehlivan Hasan Damganî'ye karşı isyanın başında durdu. Aziz'in etrafına “çok sayıda halk toplandı ve bu topluluğun yardımıyla derviş ayaklandı” (Hândmîr, 1850, 157); akabinde ise o, mühim bir kale olan Tus'u ele geçirdi.

Bu durumda biz artık Serbedarların aşırı akımı tarafından yönlendirilen gerçek bir kitlesel halk hareketiyle karşılaşyoruz. Dolayısıyla Serbedarlar arasındaki iç çekişme o kadar keskinleşti ki Hicri 762 yılında (11 Kasım 1360 ve 30 Ekim 1361 arasında) bu süreç Serbedarlar Devleti'nde açık bir iç savaşa kadar vardı. Maalesef kaynaklar bu savaşla ilgili olan olayları sadece gelişigüzel biçimde anmaktadırlar.

Halk hareketinin bu defa çok kapsamlı boyutlara ulaştığını, Pehlivan Hasan Damganî'nin yalnız altı aylık bir muhasaranın ardından Tus'u ve daha sonra da Meşhed'i almayı başarmasından anlamaktayız. İsyân bastırıldıysa da Pehlivan Hasan Damganî, ayaklanmanın lideri olan Derviş Aziz'i öldürmeye cesaret edemedi. Ona iki harvâr ham ipek vererek (Devletşah, 1901, 285);¹⁰⁷ “Sen, Allah'a hizmet eden insanlardansın. Ben seni öldürmüyorum, çünkü Allah'tan korkuyorum. Kalk ve benim memleketimin toprağından def ol git!” dedi (Devletşah, 1901, 285). Derviş Aziz İsfahan'a giderek oraya yerleşti.

Hareketin başarısızlığının en yakın sonucu, devletin zayıflaması ve hükümdarın nüfuzunun düşüşü oldu. Gürgân'da İlhan Tuğay Timur Han'ın “büyük emîrlerinden” birinin oğlu olan Emîr Veli'nin önderliğinde Moğol-Türk göçebelerinin isyanı baş

105 Bütün kaynaklar Lütfullah'ın geçici “saltanatının” 1 yıl ve 3 ay boyunca devam ettiğini belirtmeler de sadece Mahmud Şebânkâreî'nin eserine zeyil yazmış olan müellif onun hâkimiyetinin 757 yılının Zilkade / 1356 yılının Kasım ayından 759 yılının Zilhicce / 1358 yılının Kasım ayına kadar sürdüğünü ifade etmektedir.

106 Mecdî nisbesini sadece Devletşah sunmaktadır. *Mücmel-i Fasihi*'de ise şöyle aktarılmaktadır: “Derviş Aziz Cûrî, kendi taraftarları olan Derviş Kemaleddin ve Derviş Muhammed Hindû ile birlikte” (Fasihi, nr. B-709, vr. 374b,377b).

107 Mîrhând ve Hândmîr'e göre “birkaç harvâr ipek”.

gösterdi (Hândmîr, 1850, 159). İlhanın ölümünden (1353) sonra Emîr Veli, Emîr Şibli Cânî Kurbânî'nin memleketine kaçmış ve onun kızıyla evlenmişti. Emîr Veli, Serbedarlara karşı şiddetli mücadelenin ardından Esterâbâd'ı ele geçirdi, daha sonra ise Bistam, Damgan, Simnan ve Firuzkûh kentlerini Serbedarlardan aldı (Hândmîr, 1850, 159-160). Böylece Serbedarlar Gurgân ve Kumis gibi batıdaki mühim vilayetleri kaybettiler.

Henüz bu olaylar sona ermeden önce Damgan kentinde Serbedar ileri gelenlerinden olan Hoca Ali Müeyyed kendisi hükümdar olmak niyetiyle Hasan Damganî'ye karşı kızgınlık gösterdi (Devletşah, 1901, 286; Fasihî, nr. B-709, vr. 374a).¹⁰⁸O, sadece kalabalık halk kitlelerinin desteğiyle hâkimiyeti kalıcı bir şekilde ele geçirmeyi başaracağını anlıyordu. Bu yüzden de kendisini Hasan Cûrî tarikatının taraftarıymış gibi göstererek, Derviş Aziz'i getirmek üzere kendi yandaşlarından olan Mahmud Rıza'yı İsfahan'a gönderdi. Mahmud Rıza, Hoca Ali Müeyyed'e şöyle dedi: "Ben bu talimatı şu koşulda yerine getiririm ki sen padişah olunca vezirlik makamını bana vereceksin" (Hândmîr, 1850, 157). Ali Müeyyed kabul etti. Mahmud İsfahan'a yollandı ve isyana önderlik etmesi için Derviş Aziz'i oradan Damgan'a getirdi. Hoca Ali Müeyyed kendisinin Derviş Aziz'in müridi olduğunu kabullendi. Hândmîr'in söylediğine göre; "İşte bu nedenle o hududun halkının birçoğu ona hizmet etmek üzere kemer kuşandı" (Hândmîr, 1850, 157). Bir başka deyişle, Derviş Ali'nin katılımı sayesinde hareket kitlesel bir karakter aldı. Kuşkusuz ki Derviş Aziz'in ve halk kitlelerinin desteğini almaktan ötürü Ali Müeyyed onlara Serbedarların aşırı akımına özgü eşitlikçi düşüncelerle bağlantılı vaatlerde bulunmak zorundaydı.

Aynı zamanda Şakkan (Şagan) kalesinde de Hasan Damganî aleyhinde ayaklanma baş gösterdi ve askerî görevliler ayaklanmaya katıldılar. Kaynaklar bu ayaklanmanın karakteriyle ilgili muhakeme yürütmeye imkân verecek herhangi diğer ayrıntılara yer vermiyorlar. Ali Müeyyed'in gizli ajanları Şagan'da ayaklanma vuku bulduğu ve Pehlivan Hasan Damganî'nin de ordu ile birlikte kaleyi kuşatmak amacıyla yola çıktığı konusunda onu bilgilendirdiler. Hoca Ali Müeyyed ile Derviş Aziz, Hasan Damganî'nin yokluğundan yararlanarak Serbedarlar Devleti'nin başkentini ele geçirmek için Sebzevar üzerine gitmeye karar verdiler. Mîrhând'ın sözlerine göre hoca ve derviş bin savaşıyla birlikte Sebzevar'a doğru harekete geçtiler ve Hasan Damganî'ye bu sefer konusunda bilgi sızmasın diye sadece geceler hareket ettiler (Mîrhând, 1883, 1088). Hoca Ali ile Derviş Aziz hiçbir direnişle karşılaşmaksızın Sebzevar'a giriş yaptılar (Mîrhând, 1883, 1088; Hândmîr, 1850, 157). Devletşah diyor ki; "Sakinler Pehlivan Hasan [Damganî]'nin geldiğini düşündüler ve Hoca Hasan [Damganî]'nin devlet güneşinin dağların arkasında batması için dua ettiler. Baba Şems-i Miskin¹⁰⁹ ise Hasan'ın yerine Ali geçmiştir diye söyledi ve insanlara belli oldu ki bu, Hoca Ali Müeyyed'dir" (Devletşah, 1901, 286). Buradan görüldüğü üzere Pehlivan Hasan Damganî'nin iktidarını Sebzevar'da hiç kimse desteklemiyordu. Böylece Hoca Ali Müeyyed "Sebzevar'da hükümdarların tahtına oturdu" (Hândmîr, 1850, 158). Hasan Damganî'nin veziri olan Hoca Yusuf Simnânî, Veciheddin Mesud'un oğlu Mirza Lütfullah'ın katli karşılığında intikam gerekçesiyle idam edildi (Mîrhând, 1883, 1088; Hândmîr, 1850, 157).

Hândmîr'in sözlerine göre gelişmelerden haberdar olan Pehlivan Hasan Damganî, "itaat etmekten başka bir çare bulamayarak, Derviş Aziz'e mürit ve Hoca

108 Devletşah, bu şahsı "Sebzevar hocazâdelerinden olan asilzâde" diye tanımlamaktadır.

109 Miskin "yoksul" demektir. Dervişlere özgü Baba lakabı onun bir derviş olduğunu göstermektedir.

Ali [Müeyyed]'e nöker olmak maksadıyla Sebzevar'a yollandı" (Hândmîr, 1850, 157). Bu sözlerden görüldüğü üzere bir zamanlar Veciheddin Mesud, hâkimiyeti Şeyh Hasan Cûrî ile paylaşmak zorunda kaldığı gibi şimdi de Hoca Ali Müeyyed, Derviş Aziz Mecdî'ye yönelik bu şekilde davranmaktaydı. İsimleri son anılan iki kişiden birincisi siyasi lider, ikincisi ise manevi önder ve ideolog olarak görülmekteydi.

Elbette, Pehlivan Hasan Damganî'ye inanmadılar. Ali Müeyyed, Şagan kalesi etrafındaki Serbedar ordusunun komutanlarına mektuplar yollayarak, "Siz öncelikle Hasan Damganî'yi öldürünüz, daha sonra ise bana geliniz ve vatanınıza (memleketinize) dönünüz" dedi. Komutanların eşleri ve çocukları Ali Müeyyed'in hâkimiyeti altındaki Sebzevar'da bulduklarından dolayı onların onun tarafına geçmekten başka çareleri yoktu. Onlar Hasan Damganî'nin kafasını keserek Hoca Ali Müeyyed'e gönderdiler (766 / 1364-1365).

[15. Hoca Ali Müeyyed'in Saltanatı ve Serbedarlar Devleti'nin Sonu]

İktidarı ele geçiren Ali Müeyyed halk kitlelerinin umutları doğrultusunda herhangi ciddi önlemler almayı düşünmedi. Bununla beraber o, kendisinin becerikli bir demagog olduğunu sergiledi. O, kendi seleflerinden daha mutaassıp bir Şii olduğunu gösterdi. O, her gün sabah akşam Mehdi'nin, Sahibü'z-Zaman'ın yani Şiiler tarafından geliş beklenen 12. imam Muhammed Mehdi'nin ani zuhuru için eyerli at hazır bulundurmaya emretti (Mîrhând, 1883, 1088). Böylece halk kitlelerine, geliş beklenen İmam Mehdi sayesinde daha iyi bir geleceğe umut etmek öneriliyordu. On iki Şii imamının isimleri sikkelere darp ediliyordu (Mîrhând, 1883, 1088; ayrıca bkz. Fraehn, 1826, 632; Fasîhî, nr. B-709, vr. 374b). Seyyidlere ve ulemaya müstesna bir saygı gösteriliyordu.

Bir zamanlar Veciheddin Mesud ile Şeyh Hasan Cûrî arasında ayrışma baş gösterdiği gibi şimdi de çok geçmeden Ali Müeyyed ile Hasan Cûrî tarikatının dervişleri arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Bu anlaşmazlığın, Serbedarların aşırı akımının taraftarlarının taleplerinin Ali Müeyyed tarafından yerine getirilmek istenmemesi sebebiyle ortaya çıktığı şüphe götürmemektedir. Ali Müeyyed iktidarı ele geçirdikten dokuz ay sonra Derviş Aziz'den ve onun taraftarlarından kurtulma fırsatı buldu. Zira şimdi artık onlara gerek duyulmuyor ve ayrıca onlar onu (Ali Müeyyed'i) baskı altında tutuyorlardı. Derviş Aziz Herat üzerine, Melik Muizzeddin Hüseyin Kert'in memleketine bir sefer düzenleme önerisinde bulunduğu anda, Ali Müeyyed sahte bir şekilde bunu kabul ederek, "dinliyorum ve itaat ediyorum" dedi ve orduyu hazır duruma getirdi. Ordudan başka dervişler de sefere katıldılar. Fakat Aziz Nişabur'a ulaştığında, Ali Müeyyed ordu komutanlarına Derviş Aziz'i ve onun taraftarlarını terk etmelerini ve geri dönmelerini emretti (Hândmîr, 1850, 158). Serbedar ileri gelenlerinin temsilcileri olan komutanlar emre uyararak Sebzevar'a geri döndüler. İhanete uğradığını gören ve şimdi artık kendisinin ve taraftarlarının hayatının sözü konusu olduğunu fark eden Derviş Aziz, çevresindeki yaklaşık 400 müridiyle beraber yeniden Acem Irakı'na yollandı. Fakat Ali Müeyyed, halk arasında çok popüler olan bu dervişin hatta sınır ötesinde bulunursa bile kendi hâkimiyetine karşı bir tehdit oluşturacağını ve kuvvetlendikten sonra yeni bir isyan başlatmak için kesinlikle geri döneceğini anlıyordu. Ali Müeyyed, Derviş Aziz'i takip etmeleri için Mîrhând'a göre iki bin savaççı gönderdi ve dervişin kellesini almadan geri dönmelerini emretti. Bu birlik, çöldeki bir kuyunun civarındaki durak yerinde firarilere yetişti. Derviş Aziz

ve yaklaşık yetmiş yoldaşı öldürüldü. Aziz'in kafası Sebzevar'a getirildi ve sırasıyla şehrin dört kapısından asıldı (Mîrhând, 1883, 1088).¹¹⁰

Ali Müeyyed baskılar sonucunda Serbedarların aşırı akımının taraftarlarını darmadağın etti. Serbedarlar Devleti'nin kuruluşundan itibaren bu devlette hâkim konumda olan Şii inancını muhafaza eden Ali Müeyyed; Şeyh Halife ve Hasan Cürî dervişlerinin tarikatını yasakladı. Bu şeyhlerin Sebzevar meydanında bulunan ve o zamana kadar hürmet ve ziyaret mekânı olan türbeleri yıktırıldı ve onların yerinde pazar tüccarları için tuvaletler yaptırıldı. Her iki şeyhin aleni bir şekilde lanetlenmesine başlanıldı (Mîrhând, 1883, 1088; Devletşah, 1901, 287).

Ancak her hâlükârda Ali Müeyyed halk kitlelerinin ruh halini hesaba katmak zorundaydı. O, toprak vergisinin (haracın) mahsülün %30'u oranında kalmasını sağladı. Bu orandan bir dinar bile fazla alınmamaktaydı. Hükümdar sarayında bütün ziyaretçiler için genel sofralar kurulmaktaydı. Onun kendisi ise sade kıyafetler giyiyordu. Yılda bir kez o, içinde bulunan eşyalarla birlikte kendi evini "kalabalığın yağmalamasına" veriyordu. Dul kadınlara cömertçe ihanda bulunuluyordu.¹¹¹ Bu önlemler aracılığıyla Ali Müeyyed şehir yoksullarını sakinleştirmeyi düşünüyordu. Fakat buna rağmen o, kendisini güvende hissetmez ve her zaman elbisesinin altından zırh giyerdi (Mîrhând, 1883, 1088).

"Havuç ve sopa" politikası sayesinde Ali Müeyyed diğer Serbedar hükümdarlarına nazaran kendisi için daha uzun fakat aynı zamanda en şöhretsiz hâkimiyeti (1364-1381) temin etmiş oldu. Geniş halk kitlelerinin desteğinden mahrum kalan Ali Müeyyed komşu devletlere ve büyük feodal efendilere karşı mücadelede zayıf duruma düştü. O, onlarla anlaşmaya çalıştıysa da onlar buna aldırış göstermediler, onun hâkimiyetinin "ası", Serbedar kökenli oluşunu affetmediler ve Ali Müeyyed'i kendilerine eş değer bir hükümdar olarak kabullenmediler. Gürgân'da kuvvetlenmiş olan ve Moğol-Türk göçebelerine dayanan Emîr Veli daima batı taraftan Serbedarlar Devleti'ni tehdit ediyordu. Ona karşı savaş, tarafların değişken başarıları eşliğinde sürdürülüyordu. 775 / 1373-1374 tarihinde Esterâbâd'da Ali Müeyyed'in adına darp edilmiş olan sikkeye binaen (Howorth, 1888, 737) orası bir müddet yeniden Serbedarların hâkimiyeti altına geçmiş, fakat az sonra tekrar kaybedilmişti. Herat meliki II. Gıyaseddin Pir Ali Kert'e karşı mücadelede Ali Müeyyed, Serbedarlar Devleti'nin zengin ve bereketli doğu bölgelerinin tamamını kaybetti. 777 yılında (2 Haziran 1375 ve 20 Mayıs 1376 arasında) Herat meliki hatta çok mühim bir şehir olan Nişabur'u bile Serbedarlardan aldı (Hândmîr, 1850, 158). XIV. yüzyılın 50'li yıllarında bütün Batı Horasan'ı, Kumis ve Gürgân'ı kapsayan Serbedarlar Devleti şimdi artık Beyhak yöresinin ve batıdan oraya bitişik olan diğer bazı yörelerin toprakları içine sıkıştırılmıştı.

778 / 1376-1377 tarihinde Serbedarlar Devleti'nde aşırı akımın taraftarlarının daha bir ayaklanması baş gösterdi. Bu, Şeyh Hasan Cürî'nin ve Derviş Aziz'in talebesi olan, son anılan şahsın öldürülmesinin ardından Fars'ta saklanan Derviş Rükneddin'in önderliğinde gelişen bir halk isyanıydı. Onun etrafına halktan çok

110 *Mücmel-i Fasihî*'de bu olay 764 / 1362-1363 olarak tarihlendirilmişse de (Fasihî, nr. B-709, vr. 374b) bu, doğru değildir.

111 "Onun döneminde insanlar rahatladılar. Reayadan mahsülün onda üçünü alıyordu ve bir dinar bile fazlası istenmiyordu. Kendi saltanatı döneminde devleti yapılandırmaya başladı. Her zaman sade elbise giyerdi. Onun sofrasından has ve avam insanlar yararlanırlardı. Her yeni yıl geldiğinde, kendi evini yağmalamaya verirdi ve geceleri mahallelere dul kadınlar için dirhem ve yiyecek dağıtırdı" (Devletşah, 1901, 287).

sayıda insan toplandı. 779 / 1377-1378 tarihinde ayaklanmacılar Sebzevar şehrini ele geçirdiler ve oranın merkezî camiinde Rükneddin'in adına hutbe okudular. Nişabur da ona itaat gösterdi ve Emîr İskender Şeyhî kendisini Derviş Rükneddin'in müridi ilan etti veya böyle yapmak zorunda kaldı (Howorth, 1888, 737). Hândmîr, Derviş Rükneddin'in isyanını sadece birkaç satırla anmakta ve ayrıntılara yer vermemektedir. Fakat ayaklanmanın iki yıl boyunca sürmesi, bunun kapsamlı bir hareket olduğunu göstermektedir.

Ali Müeyyed bu hareketi yalnız kendi düşmanı olan Emîr Veli'nin ordusunun yardımıyla bastırmayı başardı. Önceleri birbirlerinin uzlaşmaz düşmanı olan bu iki şahıs, halk isyanının genel tehdidi karşısında geçici olarak birleştiler. Emîr Veli ve Ali Müeyyed kendi ordularıyla beraber Sebzevar üzerine hareket ettiler. Derviş Rükneddin'in taraftarları savaşı kaybettiler ve derviş kaçtı. 780 / 1378-1379 tarihinde Ali Müeyyed yeniden Sebzevar'a ayak bastı (Hândmîr, 1850, 158).¹¹²

Fakat ayaklanmanın bastırılmasının ardından Emîr Veli tekrar Ali Müeyyed'e saldırdı ve onu baskı altında tutmaya başladı. 783 / 1381-1382 tarihinde Serbedarlar Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmayı hedefleyen Emîr Veli Sebzevar'a yöneldi ve orayı kuşattı. Herkes tarafından terk edilmiş olan Ali Müeyyed dört aylık muhasaranın ardından yardım için Orta Asya fatihi Timur'a müracaatta bulundu. Ali Müeyyed'in Timur'a yönelik bu müracaatının sadece Emîr Veli karşısında değil, aynı zamanda halk kitleleri karşısındaki korkudan kaynaklandığına şüphe etmemek gerekmektedir. Mahiyeti itibarıyla Ali Müeyyed'in söz konusu müracaatı Serbedarlar Devleti'ne karşı bir ihanetti ve onun ne pahasına olursa olsun, hatta Timur'un vasalı şeklinde olsa bile hâkimiyette tutunma isteğinden kaynaklanan kişisel çıkarlarına hizmet etmekteydi (bkz. Yakubovskiy, 1950, 350).

Araştırmacılar şimdiye kadar Timur'un İran'a yönelik sadece yabancı bir işgalci olarak değil, aynı zamanda halk hareketlerinin celladı ve bastırıcısı, ayrıca Moğol devlet usulü ve yönetim metotlarının taşıyıcısı ve ihya edicisi gibi davrandığına vurgu yapmamışlardır. Belli olduğu üzere daha Timurlu Devleti kurulmadan önce Emîr Hüseyin ile birlikte Timur, başlıca olarak Moğol-Türk göçebe aşiretlerinin soylularından oluşan Orta Asya feodal ordusunun başına geçerek, Semerkant bölgesinde oluşmuş olan Serbedarlar Devleti'nin yıkılmasına ve Orta Asya'daki Serbedarlar hareketinin bastırılmasına iştirak etmişti (1365-1366).

Öte yandan Aleksandr Yuryeviç Yakubovskiy, gençliğinde paralı asker ve macera arayan birisi olan Timur'un Serbedarlarla bazı ilişkiler içinde bulunduğunu tahmin etmiştir (Yakubovskiy, 1950, 350). Bu, gerçeğe çok uygundur. Fakat bu durumu, hırslı feodalın kendi rakiplerini zayıflatmak ve kendi politik pozisyonunu pekiştirmek amacıyla halk hareketini geçici olarak kullanma çabasından başka bir şekilde algılamak gerekmektedir. 1366 yılında Semerkant'taki Serbedar hareketinin darmadağın edilmesi sırasında Timur, belli olduğu üzere Semerkant Serbedarlarının liderlerinden olan Mevlanazâde'nin affında ısrarcı olmuştu. Bu durumda da hesaplı bir demagojik jest dışında herhangi bir tahminde bulunmak yersizdir. Elbette ki 1370 yılında Timur Orta Asya'da hâkimiyeti ele geçirdikten sonra onun açısından bu tarz demagojik yöntemlere olan ihtiyaç ortadan kalkacaktı.

112 *Mücmel-i Fasihi*'de 781 / 1379-1380 tarihindeki olaylardan söz edilirken, Emîr Veli tarafından Sebzevar şehrinin alınması anlatılmakta ve onun burasını "eskiden Sebzevar hükümdarı olsa da daha sonra kovulmuş bulunan" Ali Müeyyed adına zaptettiği belirtilmektedir (Fasihi, nr. B-709, vr. 382a). Fasihi-i Hâfi, Derviş Rükneddin'i anmamıştır.

Ali Müeyyed'e yardım etmeyi kabullenen Timur, Horasan'da Serbedarlar Devleti'ni muhafaza etmeyi düşünmüyordu. Aksine, Timur'a göre Ali Müeyyed'in yardım talebi, Horasan'ın işlerine karışmak ve öte yandan göçebe soyluların nefret ettikleri Horasan Serbedarları Devleti'nin "yardım" adıyla ortadan kaldırılması için sadece bir bahane olacaktı. Böylece Timur kendi ordusuyla birlikte Horasan'a dâhil olarak Emîr Veli'yi kovdu ve ihtişamlı bir şekilde Sebzevar'a giriş yaptı. Ali Müeyyed onu karşılamaya çıktı, onun karşısında eğildi ve kendisini onun vasalı ilan etti (783 / 1381-1382). Timur, Ali Müeyyed'i kendi sarayında tuttu. Orada kendisine saygı gösterilmesine ve hükümdar olarak tanınmasına rağmen fiilî olarak Timur'un askerlerinin elinde bulunan Sebzevar'a gidişine izin verilmiyordu. Birkaç yıl sonra Timur artık hiç kimseye lazım olmayan Ali Müeyyed'in öldürülmesini emrederek ondan kurtuldu (788 / 1386).

Kendi hükümdarları tarafından ihanete uğramış olan Sebzevar şehrinin halkı yabancı işgalcinin hâkimiyetine katlanmak istemiyordu. 785 / 1383 yılında Serbedarlar Devleti'nin ihyası talebiyle Sebzevar'da ve onun etrafında Şeyh Davud Sebzevârî'nin öncülüğünde bir halk hareketi vuku buldu. Bir derviş şeyhinin katılımı, bu harekette aşırı akımın öncü rol oynadığını düşünmemize yol açmaktadır. Timur derhal Sebzevar üzerine giderek orayı kuşattı. Elbette ki Timur'un çok güçlü devletine karşı mücadele, Serbedarların yenilgisiyle bitmeliydi. Kahramanca direnişe rağmen 785 yılının Ramazan ayının başlarında / 1383 yılının Ekim ayının sonlarında Sebzevar, Timur'un ordusu tarafından ele geçirildi (Mîrhând, 1883, 1131). Timur asi Serbedarları korkunç bir şekilde cezalandırdı. O, isyanın iki bin civarında aktif katılımcısını çölde dikmiş olduğu kulelerin duvarlarına örmeyi emretti. Şöyle ki insanları canlı canlı bağlayarak, yapılacak duvarın içine yerleştiriyor ve onların etrafını tuğla ve kil ile örüyorlardı. Ayrıca Sebzevar'ın sağlam surları da yıktırıldı.

Ancak bu cezalar bile Sebzevar ahalisinin bağımsızlık arzusunu ve Serbedar ruhunu öldürmeye yetmedi. 807 / 1405 yılında Timur ölünce, Sebzevar'da ve etrafında Timur'un oğlu Sultan Şahruh'a karşı Serbedarların yeni bir isyanı baş gösterdi. Veciheddin Mesud'un soyundan gelen Sultan Ali hükümdar ilan edildi. Bu ayaklanma Şahruh'un ordusu tarafından zorla bastırıldı (Mîrhând, 1883, 1242-1243).

Timur ve Timur'lulara karşı Serbedar ayaklanmaları müstakil bir araştırma konusu olabilir ve biz, bunların üzerinde fazla durmayacağız.

[Sonuç]

Şimdi ise bazı sonuçlar çıkaralım. Her ne kadar kaynaklar Serbedar hareketinde halk kitlelerinin rolünden az bahsetseler de, her ne kadar feodal tarihçiliğinin temsilcileri Serbedarlar Devleti'ndeki sosyal düzene ilişkin çok kısa ve bölük pörçük bilgiler verseler de Serbedarlar arasında iki akımın var olduğunu kaynaklarda açıkça izlemek mümkündür.¹¹³ Kaynaklar Serbedarların iki grup veya fırkaya – bizzat Serbedarlar ve Şeyhiler veya Hasan Cûrî tarikatının dervişleri – ayrıldıklarını doğrudan anlatmaktadırlar (Hâfız-ı Ebrû, nr. 4078, vr. 479b). Serbedar askerî görevlileri ile Şeyhiler veya Hasan Cûrî tarikatının dervişleri arasındaki çarpışmalara ilişkin kaynaklarda yer alan anlatıların tamamında bu iki akım arasında mücadele

113 Kendi eserini 875 / 1470-1471 yılına kadar sürdüren Muineddin Muhammed İsfizârî (nr. 788, vr. 165b), Şeyh Hasan Cûrî'nin derviş diye isimlendirilen takipçilerinin kendi zamanında bile mevcut olduklarını yazmıştır: "Şeyhin Dervîşân diye isimlendirilen müritleri hâlâ dahi varlar".

gözlemlenmektedir. İlimli akımın “Serbedar ileri gelenleri” yani yerel küçük toprak sahipleri ile bağlantısı şüphe doğurmamaktadır. Aşırı akıma gelince, kaynaklarda Külû İsfendiyar, Hoca Şemseddin Ali, Kasap Haydar gibi zanaatkâr muhitinden çıkmış olan kişilere veya Semerkant Serbedarlarının lideri olan ve Mîrhând’ın sözlerine göre gerçek bir Serbedar evsâfı taşıyan hallaçlar reisi Ebû Bekr gibi yine söz konusu ortamla bağlantılı olan insanlara işaret edildiğine tanık oluyoruz (Mîrhând, 1883, 1102). Köylülerin Serbedar hareketine geniş bir katılım sağlamaları, Serbedar hareketinin ilk yıllarına dair kaynaklardaki anlatılardan açıkça görülmektedir. Fakat Serbedarlar Devleti’nin varlığının sonraki yıllarında köylülerin tutumunun ne olduğu üzerine kaynaklar suskunluk göstermektedirler. Bu suskunluk herhangi belli bir neticeye varmaya izin vermese de Serbedar hükümdarları tarafından köylülere verilen tavizler ve köylü muhitindeki daha enerjik unsurların ordu saflarına alınarak daimi maaşa bağlanması sonucunda köylülerin aktifliğinin azaldığı ihtimali göz ardı edilmemelidir. Fakat kuşku yok ki XIV. yüzyılın 40’lı yıllarından itibaren Hasan Cürî tarikatinin başlıca dayanağı zanaatkârlar ve şehir yoksulları olmuşlardır.

Horasan’daki Serbedarlar Devleti’nin karakteri de araştırmacılar açısından büyük bir ilgi uyandırmaktadır. Külû İsfendiyar ve Hoca Şemseddin Ali’nin iktidarı altında geçen birkaç yıl dışında Serbedarlar Devleti’nde hâkimiyet orduya dayanan Serbedar soylularının elinde bulunmuştur.¹¹⁴ Serbedarlar Devleti bir köylü demokrasisi örneği değildi. Bu, küçük toprak sahiplerinin devleti olmasına rağmen köylülere yönelik önemli tavizler vermesinin sayesinde ayakta durabilen bir devlettir. Yukarıda biz, Serbedarlar Devleti’nde şeriat hukukuna dayalı İslâm monarşisinin geleneksel şekillerinin muhafaza edildiğinden bahsetmiştik.

Yine yukarıda anlatıldığı üzere hükümdarlar sultan unvanı taşımakta (Veciheddin Mesud, onun oğlu Lütfullah, Ali Müeyyed) veya padişah,¹¹⁵ şehriyar¹¹⁶ diye adlandırılmaktaydılar. Serbedarlar Devleti’nde biz, Müslüman monarşiler için karakteristik olan bir dizi makam ve rütbelerin kullanıldığını gözlemlemekteyiz: vezir (başbakan),¹¹⁷ sipehsâlâr (başkomutan),¹¹⁸ naip (hükümdarın vekili),¹¹⁹ müstevfi (finans idaresinin müdürü)¹²⁰ vs. Ayrıca bu yapılanma içinde emûrleri, serdarları, nökerleri, âmilleri (vergi toplayıcılarını) vd. görmekteyiz.

Buradan anlaşıldığı gibi ilimli akımın temsilcileri olan Serbedar liderleri Müslüman feodal monarşisinin şekillerini kopyalamaya çalışmaktaydılar. Fakat onların iradesinin aksine olarak Serbedarlar Devleti birçok bakımdan önceki Müslüman devletlerine ve özellikle de Hülâgû soyunun Moğol Devleti’ne benzememekteydi.

Her şeyden önce silahlı kuvvetler askerî soylulardan ve onların nökerlerinden, göçebe aşiretlerden değil, küçük toprak sahipleri ve köylülerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla ordunun yapısı demokratikleştirilmişti. Son ilhan Tugay Timur Han’ın

114 Veciheddin Mesud ve onun ailesinden olan diğer hükümdarlar, Yahya Kerrâbî ve onun akrabası Zahreddin, Pehlivan Hasan Damganî ve Hoca Ali Müeyyed elbette ki Serbedar soylularına mensuplardır.

115 Ali Müeyyed hakkında: “Eğer padişah olursan...” (Hândmîr, 1850, 157).

116 Külû İsfendiyar ve daha sonra Ali Müeyyed hakkında: “Şehriyarlık tahtına oturdu” (Hândmîr, 1850, 153,157).

117 Muhammed Rıza ve Yunus Simnânî hakkında (Mîrhând, 1883, 1088); Aynı şahıslar hakkında (Hândmîr, 1850, 157); Şair Şerefeddin’in ataları hakkında (Devletşah, 1901, 462-463).

118 Kasap Haydar hakkında (Devletşah, 1901, 283).

119 Veciheddin Mesud’un halefleri ve Şemseddin b. Fazlullah hakkında (Devletşah, 1901, 281,282); Aytimur Muhammed hakkında (Hândmîr, 1850, 152).

120 Hoca Bahaeddin hakkında (Hândmîr, 1850, 151); Aynı şahıs hakkında (Maraşî, 1850, 110).

Serbedar ordusunu “köylü yığını” diye isimlendirmesi boşuna değildi. Yüksek savaş becerisi ve deneyimine sahip bulunan feodal birlikleri üzerinde defalarca zafer kazanmış olan Serbedarların şevki ve yiğitliği bu hususla açıklanmaktadır. Serbedar hükümdarları orduya kaydedilmiş olan ve devletten maaş alan insanların sayısını artırmak yoluyla kendileri için sağlam bir dayanak oluşturmaya çalışıyorlardı. Veciheddin Mesud döneminde askerlerin sayısı 12 bin kişi iken, Hoca Şemseddin Ali zamanında bu sayı 18 bin kişiye, Yahya Kerrâbî döneminde ise 22 bin kişiye ulaşmıştı (Devletşah, 1901, 281,282,283). Maaşlar ya nakit para ile ya da doğal ürünlerle ödenmekteydi. Devletşah ödemelerin ham ipekle yapıldığına dair örnek sunmaktadır (Devletşah, 1901, 282,285).

Bunun ötesinde Veciheddin Mesud ve Yahya Kerrâbî gibi yerel küçük feodallerden olan Serbedar hükümdarları hanedan tesis etme yönünde çaba sarf etmiş olmalarına rağmen bunu başaramamışlardır. Bu çabalara karşın hükümdarlar, Serbedarlar arasındaki iki akımın mücadelesiyle bağlantılı olarak ya askerî görevliler ya da Hasan Cûrî tarikatının müritleri arasından çıkıyorlardı. Buna ilaveten Serbedar hükümdarları sultan veya naip diye adlandırılmalarına, isimlerinin hutbede okunmasına ve sikkelerin üzerine basılmasına rağmen Ortaçağ Müslüman hükümdarlarının âdeti doğrultusunda saray hayatının görgü kurallarını, ihtişamını ve alışlagelen düzenini yerleştiremediler. Yukarıda görüldüğü üzere Serbedar hükümdarının meclisine kâh Hasan Cûrî tarikatının dervişleri kâh da askerî görevliler serbest bir şekilde geliyor, hükümdarın faaliyetini açıkça eleştirebiliyor ve onun iktidardan çekilmesi talebinde bulunabiliyorlardı. Sade ve standart “eşitlik kıyafetlerinin” giyilmesi, savaş ganimetinin paylaşımında eşitliğin sağlanması, bütün ziyaretçiler için genel sofraların kurulması, yılda bir kere hükümdarın evinin kalabalığının “yağmalamasına” sunulması gibi Serbedar hükümdarlarının yaşamına özgü yukarıda anılmış olan hususlar, halkın aşağı kesimleri ve Serbedarların eşitlikçi hedeflere sahip aşırı kanadı tarafından Serbedar hükümdarları üzerinde güçlü bir baskı kurulduğunun göstergesidirler.

Haracın umumi mahsulün %30’u oranına düşürülmesi ve şeriata dayanmayan bütün diğer vergi ve yükümlülüklerin ortadan kaldırılması gibi önlemler de aynı sebebe dayanmaktadır. Bu, elbette ki köylülerin beklentilerini tam olarak karşılamasa da Moğol ilhanlarının ve hatta Gazan Han’ın vergi siyaseti ile karşılaştırıldığında bu bile köylüler açısından büyük bir rahatlamayı sağlamaktaydı. Beratların ortadan kaldırılması da önemli bir reform idi. Maalesef kaynaklar Serbedar hükümdarlarının tarım politikası ve Horasan’daki Serbedarlar Devleti’nde toprak işletmeciliğindeki değişiklikler hakkında hiçbir şey söylemiyorlar. Fakat kuşku yok ki Serbedarlar Devleti’nin sınırları içine katılan geniş topraklar üzerinde Moğol-Türk askerî soylularına ve onların yerel büyük feodaller timsalindeki taraftarlarına mahsus azımsanamayacak sayıda mülk ve araziler mevcuttu. Bu topraklara Serbedarlar tarafından el koyulduğu ve bunların muhtemelen orduya katılmış ve savaşlarda yer almış olan küçük feodallere ve köylülere dağıtıldığı şüphe doğurmamalıdır. Belki de Devletşah’ın Serbedar ileri gelenleri diye tabir ettiği ve bizim yukarıda anlattığımız sosyal grup toprak mülkiyetinin yeniden dağılımı sürecinde oluşmuştu.

Halk kitlelerinin baskısı altında Serbedar hükümdarları tarafından alınan önlemler, Serbedarlar tarafından ele geçirilmiş olan topraklarda üretim gücünün artışına sebebiyet verdi. Kaynaklardaki bilgiler buna tanıklık yapsalar da maalesef çok kısa kalmaktadırlar. Örneğin Yahya Kerrâbî hakkında bilgi veren Mîrhând’ın söylediğine

göre “o, kendi ülkesini refah düzeyine getirmişti” (Mîrhând, 1883, 1087). Hândmîr “onun ülkesinin tarımsal açıdan işlendiği ve meskûn olduğu” bilgisini vermektedir.¹²¹ Devletşah ise Tus ve Meşhed bölgelerinde sulama işlerinin (kehrizlerin onarımının) yapıldığını anlatmaktadır (Devletşah, 1901, 283). Horasan’ın coğrafi tasviri üzerine eserini XV. yüzyılın başlarında yazan Hâfız-ı Ebrû, Serbedar hükümdarları devrinde Beyhak yöresinin kalkınmasından ve Serbedarların hâkimiyetinin sonlarına gelindiğinde, onların başkenti olan Sebzevar şehrinin büyüyerek İran’ın en büyük şehirlerinden birine dönüşmesinden bahsetmektedir (Hâfız-ı Ebrû, nr. 5361, vr. 242b).

Belli olduğu üzere Serbedarların ve bilhassa onların aşırı akımının fikrîsel etkisi çok büyük olmuş ve Horasan’ın hudutlarından çok uzaklara yayılmıştır. Semerkant’ta, Kirman’da ve diğer şehirlerde gelişen halk hareketleri de Serbedar diye tabir edilmişlerdir. Ele alınan dönemin diğer analogik hareketleri gibi taşıdığı dinî-mistik kılığa rağmen Serbedar hareketinin tarihî rolünün terakkiperver olduğunu kabullenmek gerekir. Zira o, direkt üreticilerin geniş zümrelerini kapsamış ve onları kendi sosyal çıkarları uğruna, feodal sömürüsüne ve yabancı işgalcilere karşı silahlı mücadeleye sevk etmiştir.

Kaynaklar/References

- [Ahmetoğlu, Şahin. “Serbedârî Hareketi ve Temel Görüşleri”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2014), 129-154.]
- Babinger, Franz. *Schejch Bedr ed-Dîn, der Sohn des Richters von Simâw*. Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1921.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *İran: istoričeskiy obzor*. Taşkent: Tipografiya Vostkazgosizdata, 1926.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. “İz istorii krestyanskix dvijeniy v Persii”, *İz dalekogo i blizkogo proşlogo: Sbornik etudov iz vseobşey istorii v çest pyatidesyatiletitiya nauçnoy jizni N. İ. Kareeva*. 54-62. Red. V. V. Biryukoviç. Petrograd: İzdatelstvo Misl, 1923.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. “Narodnoye dvijenije v Samarkande 1365 g.”. *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arxeologičeskogo Obşestva*. 17 (1906), 1-19.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. “Tadjiki”, *Enzyklopaedie des Islam*. 4/648. Leiden-Leipzig: Brill, 1908.
- Belenitskiy, Aleksandr Markoviç. *Dvijenije Sarbadarov v Xorasane v 1337-1380 gg*. Leningradskiy Gosudarstvennyy Universitet, Kandidatskaya dissertatsiya, 1938.
- Bidlîsî, Şeref Han b. Şemseddin. *Şerefnâme*. Be ihtimâm-ı Vladimir Vladimiroviç Veliaminof-Zernof. II. c. St. Peterburg: Dârû't-Tibâi Akademiye-i İmparatoriyye, 1862.
- Browne, Edward Granville. *A History of Persian Literature under Tartar Dominion (A.D. 1265-1502)*. Cambridge: University Press, 1920.
- Büchner V. F. “Serbedar”, *Enzyklopaedie des Islam*. IV/248-250. Leiden-Leipzig: Brill, 1908.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-Üns*. Nşr. Nassau Lees. Kalküta, 1859.
- [Coşkun, Derya. *Serbedârî Devleti'nin Siyasî, İçtimâî ve İktisadî Tarihi (1336-1382)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.]
- [Coşkun, Derya. “XIV. Yüzyıl Horasan’ında Şîî Bir Otorite: Şeyh Hasan Cevrî ve Siyaset Algısı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 90 (2019), 65–76.]
- [Coşkun, Derya. “Moğol Yönetimine Karşı Ortaya Çıkan Bir Halk Hareketi: Semerkand Serbedârîleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 64 (2020), 327-335.]

121 “Memleketi mamur ve abat oldu” (Hândmîr, 1850, 155).

- Devletşah b. Alâüddeve Bahtîşah el-Gazi es-Semerkandî. *Tezkiretü's-Şu'arâ* (*Dawlatshah's Memoirs of the Poets*). Edited in the Original Persian with Prefaces and Indices by Edward Granville Browne. London: Luzac & Co – Leyden: E. J. Brill, 1901.
- Engels, Friedrich. *Krestyanskaya voyna v Germanii*. Moskva: Gospolitizdat, 1952.
- Engels, Friedrich. "Ludwig Feuerbach", *Soçineniya K. Marksa i F. Engelsa*. XIV/631-678. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoye Sotsialno-Ekonomiçeskoye İzdatelstvo, 1931.
- Fasîhî (Fasîh-i Hâfi). *Mücmel-i Fasîhî*. Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Ktp., B-709.
- Feryûmedî, Gıyaseddin Ali. *Zeyl-i Mecmau'l-Ensâb*. Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Ktp., C-372.
- Fraehn, Christian Martin. *Recensio numorum muhammedanorum*. St. Petersburg: Acad. Imp. Scient. Petropolitanae, 1826.
- Gaffârî. *Nigârîstân*. Taşkent: Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Ktp., No. 1377.
- Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Gosudarstvo Seldjukidov v Maloy Azii*. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1941.
- Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. "İz jizni tsexov v Turtsii: K istorii axi", *Zapiski Kollegi Vostokovedov*2(1927), 235-248.
- Hâfiz-ı Ebrû. *Coğrafya-yı Hâfiz-ı Ebrû*. Taşkent: Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Ktp., No. 5361.
- Hâfiz-ı Ebrû. *Târîh-i Hâfiz-ı Ebrû*. Taşkent: Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Ktp., No. 4078.
- Hâlât ü Suhanân-ı Şeyh Ebû Said*. Bâ ihtimâm-ı Valentin Alekseyeviç Jukovskiy. St. Peterburg, 1899.
- Hândmîr. *Habîbü's-Siyer* (*Die Geschichte Tabaristan's und der Serbedare nach Chondemir*). Persisch und Deutsch von Bernhard Dorn. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1850.
- Howorth, Henry Hoyle. *History of the Mongols*. Part III. London: Longmans, Green and Co., 1888.
- Huart, Clément. *Textes persans relatifs à la secte des Hourouûfis: Publiés, traduits et annotés*. Leyden-London: Gibb Memorial Series, 1909.
- Hücvîrî, Abul-Hasan Ali Cüllâbî. *Keşfü'l-Mahcûb* (*Raskrıtıye skritogo za zavesoy*). İzdaniye persidskogo teksta V. A. Jukovskogo. Leningrad, 1926.
- İbn Battûta. *Voyages d'Ibn Batoutah*. Texte arabe, accompagné d'une traduction par Charles François Defrémery et le Beniamino Raffaello Sanguinetti. Tome I-IV. Paris: Société Asiatique, 1853-1859.
- İbn Bezzâz. *Menâkıb-ı Şeyh Safi-i Erdebilî*. Taşkent: Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Ktp., No. 4357.
- İbn Funduk. *Târîh-i Beyhak*. Bâ tashîh ü ta'likât-ı Ahmed Behmenyâr. Tahran: Kitâbfürûşî-i Fürûğî, 1317.
- İbn Funduk. *Târîh-i Beyhak*. Taşkent: Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Ktp., No. 1524.
- İsfizârî, Muineddin Muhammed. *Ravzatü'l-Cennet fî Evsâfi Medineti Herat*. Taşkent: Özbekistan SSC Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Ktp., No. 788.
- [Jukov, Yevgeni Mixayloviç (ed.). *Sovetskaya istoriçeskaya entsiklopediya*. Tom XI. Moskva: İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya, 1968.]
- Kazvînî, Hamdulah Müstevfî. *Nüzhetü'l-Kulûb*. Ed. by Guy le Strange. London-Leyden: Gibb Memorial Series, 1915.

- Kitâb-ı Coğrafya ve Esâmi-i Dehât-ı Kışver*. Tahran: Vezâret-i Kışver, İdâre-i Küll-i Âmâr ü Sabt-ı Ahvâl, 1945.
- [Korzinin, Aleksandr Leonidoviç. “Petruşevskiy İlya Pavloviç”. *Setovoy biografiçeskiy slovar istorikov Sankt-Peterburgskogo Universiteta XVIII-XX vv.* (2012). Erişim 04 Şubat 2023. <https://bioslovhist.spbu.ru/person/1150-petrushevskiy-il-ya-pavlovich.html>.]
- Krımskiy, Agafangel Yefimoviç. *İstoriya Persii, yeyo literaturı i dervişskoy teosofii*. Çast II. İzdaniye 3-ye. Moskva: Tipografiya Krestnogo Kalendarya, 1912.
- Maraşî, Zahireddin. *Târîh-i Taberistân ü Rûyân ü Mâzenderân (Sehir-eddin's Geschichte von Tabaristan, Rujan und Masanderan)*. Persischer Text, herausgegeben von Bernhard Dorn. Band I. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1850.
- Marks, Karl – Engels, Friedrich. *Soçineniya*. Tom IV. Moskva-Leningrad: Partiynoye İzdatelstvo, 1933.
- [Merçil, Erdoğan. “Serbedâriler”. *Türkiye Diyanet Vakfıİslâm Ansiklopedisi*. 36/549-550. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.]
- Mîrhând. *Ravzatü's-Safâ*. V. c. Lucknow: Nawal Kishore Matbaası, 1883.
- Muhammed b. el-Münevver b. Ebû Said. *Esrârü'î-Tevhid fî Makâmâtü'ş-Şeyh Ebû Said*. Bâ ihtimâm-ı Valentin Alekseyeviç Jukovskiy. St. Peterburg, 1899.
- [Musalı, Namiq. *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yayınları, 2013.]
- Nabiye, Raşid Nabiyeviç. *XIV asrda Urta Osiyeda Sarbadorlar kuzgaloni*. Taşkent: Uzfannaş, 1942.
- Nâsır-ı Hüsrev-i Alevî. *Sefername (Sefer Nameh relation du voyage de Nassir i Khosrau, en Syrie, en Palestine, en Egypte, en Arabie et en Perse pendant les années de l'hégire 437-444 / 1035-1042)*. Publié, traduit et annoté par Charles Schefer. Paris: Librairie de la Société Asiatique, 1881.
- Nasir-i Xusrau. *Safar-name (Kniga puteşestviye)*. Perevod i vstupidelnaya statya Y. E. Bertelsa. Moskva-Leningrad: Academia, 1933.
- [Noviçev, Aron Davidoviç. “K istorii narodnogo vosstaniya v Turtsii pod rukovodstvom şeyxa Bedreddina Simavni”. *Obşestvo i gosudarstvo na Balkanax v sredniye veka*. Otv. red. M. M. Freydenberg. 26-35. Kalinin: Kalininskiy Gosudarstvennyy Universitet, 1980.]
- [Noviçev, Aron Davidoviç. “Krestyanskoye vosstaniye v Turtsii v naçale XV veka”. *Problemi Vostokovedeniya* 3 (1960), 67-81.]
- [Petruşevskiy, İlya Pavloviç. “Dvijeniye Serbedarov v Xorasane”. *Uçyoniy Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akademii Nauk SSSR* 14 (1956), 91-162.]
- [Quliyev, Cəmil (ed.). *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*. VII. c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1983.]
- Reşideddin. *Câmiü'î-Tevârih*. İstanbul nüshasının SSCB Şarkiyat Enstitüsü'nde bulunan fotokopisi.
- Reşideddin. *Sbornik Letopisey*. Tom III. Perevod s persidskogo A. K. Arends. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1946.
- Sadi Şîrâzî. *Külliyât*. Tahran: Çâp-ı Sengî, 1291.
- Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. *Abd-al-Vaxxab Şaranıy i Yego Kniga Rassıpanıx Jemçujin*. St. Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1914.
- Seyfî. *Târîhnâme-i Herat*. Tashih: Muhammed Zübeyir es-Sıddıkî. Kalküta: Çâp-ı Ofset-i Gülşen, 1944.
- Stepanov A. S. “Trud Duki kak istoçnik po istorii vosstaniya Börklidji Mustafi naçala XV veka”. *Vizantiyskiy Vremennik* 5(1952), 99-104.

- Stroyeva, Lyudmila Vladimirovna. "Serbedarı Samarkanda". *Uçyonıye Zapiski Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta* 98 (1949), 270-281.
- [Sumbatzade, Alisohbat vd. "Pamyati İ. P. Petruşevskogo". *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjanskoj SSR (Seriya istorii, filosofii i prava)* 2 (1977), 140-141.]
- [Şahin, Mustafa. "Serbedârî Hareketinin Ortaya Çıkması ve Gelişmesinde Fütüvvet Teşkilâtının Rolü". *III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu: XIII. Yüzyıla Kadar Türk ve İslâm Dünyasında Ahiliğin Temelleri (5-7 Ekim 2017)*. Ed. Ahmet Gökbel ve Ahmet Doğan. 2/663-678. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 2017.]
- [Tveritinova, Anna Stepanovna. "K voprosu ob izuçeniya pervogo antifeodalnogo vosstaniya v srednevekovoy Turtsii". *Vizantiyskiy Vremennik* 11 (1956), 200-224.]
- Xolmogorov, İvan Nikolayeviç. "İstoriya Serbedarov iz V toma obşey istorii Mirxonda Rauzatussafa". *Uçyonıye Zapiski Kazanskogo Universiteta* 4 (1860), 3-52.
- Yakubovskiy, Aleksandr Yuryeviç. "Rasskaz İbn Bibi o poxode maloaziatskix turok na Sudak". *Vizantiyskiy Vremennik* 25 (1927), 53-76.
- Yakubovskiy, Aleksandr Yuryeviç. "Rost i razvitiye feodalizma v Maverannaxre (v XIV-XV vv.)". *İstoriya narodov Uzbekistana*. Red. S. P. Tolstov i dr. 1/343-407. Taşkent: İzdatelstvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, 1950.
- Yakubovskiy, Aleksandr Yuryeviç. "Vosstaniye Tarabi v 1238 g. (K istorii krestyanskix i remeslennıx dvijeniy v Sredney Azii)". *Trudi İnstituta Vostokovedeniya* 17 (1936), 101-135.
- Yâsimî, Reşid. *Ahvâl-i İbn-i Yemîn*. Tahran: Matbaa-i Muhammed Ramazanî, 1303 Hicri-Şemsî yılı (1924).
- Zaxoder, Boris Nikolayeviç. "Xorasan i obrazovaniye Seldjukskogo gosudarstva", *Voprosı İstorii* 5-6 (1945), 119-141.